
Pensionsrättigheter och bodelning

Ur KB:s samlingar

Digitaliserad år 2015

National Library
of Sweden

SOU 1995:8

Pensionsrättigheter och bodelning

Betänkande av
Utredningen om makars pensionsrättigheter vid bodelning

SOU_{1995:8}

ReffK
Occc
SOLU

Statens offentliga utredningar
1995:8
Justitiedepartementet

7

Pensionsrättigheter och bodelning

Betänkande av
Utredningen om makars pensionsrättigheter vid bodelning
Stockholm 1995

SOU och Ds kan köpas från Fritzes kundtjänst. För remissutsändningar av SOU och Ds svarar Fritzes, Offentliga Publikationer, på uppdrag av Regeringskansliets förvaltningskontor.

Beställningsadress: Fritzes kundtjänst
106 47 Stockholm
Fax: 08-20 50 21
Telefon: 08-690 90 90

Svara på remiss. Hur och Varför. Statsrådsberedningen, 1993.

– En liten broschyr som underlättar arbetet för den som skall svara på remiss.

Broschyren kan beställas hos:

Regeringskansliets förvaltningskontor
Arkiv- och informationsenheten
103 33 Stockholm
Fax: 08-790 09 86
Telefon: 08-763 24 81

Till statsrådet och chefen för Justitiedepartementet

Genom beslut den 23 juni 1994 bemyndigade regeringen dåvarande chefen för Justitiedepartementet, statsrådet Gun Hellsvik, att tillkalla en särskild utredare med uppdrag att se över äktenskapsbalkens regler om bodelning för att anpassa dem till principerna för det reformerade ålderspensionssystemet. Den 5 augusti 1995 förordnades generaldirektören Hans Jacobson till utredare. Utredningen har antagit namnet Utredningen om makars pensionsrättigheter vid bodelning.

Som sakkunniga förordnades den 14 november 1994 hovrättsassessor Mats Dahl och departementssekreteraren Kerstin Stridsberg (t.o.m. den 19 december 1994) samt den 19 december 1994 kanslirådet Mona Wildig. Chefaktuarien Bengt von Bahr och försäkringsjuristen Anders Nehrman förordnades som experter den 14 november 1994.

Sekreterare har fr.o.m. den 1 september 1994 varit hovrättsassessor Ylva Norling Jönsson.

Härmed överlämnas utredningens betänkande (SOU 1995:8) Pensionsrättigheter och bodelning.

Experterna Bengt von Bahr och Anders Nehrman har avgett särskilt yttrande.

Utredningens arbete är härmed slutfört.

Stockholm i januari 1995

Hans Jacobson

/Ylva Norling Jönsson

Innehåll

<i>Förkortningar</i>	7
<i>Sammanfattning</i>	9
<i>Författningsförslag</i>	11
1 <i>Inledning</i>	17
2 <i>Allmänt om pensionsrättigheter</i>	19
2.1 Det allmänna pensionssystemet	20
2.2 Tjänstepensioner	21
2.3 Andra pensionsrättigheter	22
2.3.1 Försäkringar	22
2.3.2 Individuellt pensionssparande	24
2.3.3 Vissa skatterättsliga regler	25
2.4 Pensionssystemens kapitalbehållning	30
2.5 Ett reformerat pensionssystem	30
2.5.1 Huvuddragen i reformen	30
2.5.2 Delning av pensionsrätt mellan makar ...	34
2.6 Särskilt om kvinnors pensionsrättigheter	35
3 <i>Huvuddragen i regelsystemet vid bodelning m.m.</i> ..	39
3.1 Principerna för bodelning vid äktenskapsskillnad ..	39
3.1.1 Likadelningsprincipen	39
3.1.2 Vederlagsregeln	40
3.1.3 Jämkningsreglerna	42
3.1.4 Avtalsutrymmet	46
3.2 Pensionsrättigheter och bodelning	49
3.2.1 Vad som ingår i bodelning	49
3.2.2 Värdering av försäkring	54
3.3 Underhåll efter äktenskapsskillnad	55
3.3.1 Principerna för bestämmande av underhållsbidrag	55
3.3.2 Jämkning av underhållsbidrag	59

4	Överväganden och förslag	63
4.1	Allmänna utgångspunkter	63
4.2	Vilka pensionsrättigheter skall ingå i bodelning? . .	67
4.2.1	Bodelning efter äktenskapsskillnad	67
4.2.2	Bodelning efter dödsfall	70
4.3	Jämkning i särskilda fall	72
4.3.1	Jämkning beträffande vilka pensions- rättigheter som skall ingå i bodelningen . .	74
4.3.2	Jämkning av likadelningen vid bodelning .	74
4.4	Underhållsbidrag	75
4.5	Korrigeringsmöjligheternas tillämpnings- områden m.m.	78
4.6	Värdering av pensionsrättigheter	80
4.7	Reformens genomförande	82
4.7.1	Kostnadsmässiga konsekvenser	82
4.7.2	Förslagets konsekvenser ur ett jämställd- hetsperspektiv	83
4.7.3	Ikraftträdande	84
5	Specialmotivering	87

Särskilt yttrande	95
-----------------------------	----

Bilagor

Bilaga 1	Utredningens direktiv	99
Bilaga 2	Brev från Genomförandegruppen för pensionsreformen (S 1994:G)	107

Förkortningar

ATP	Allmän tilläggspension
Dir.	Regeringens direktiv
Ds	Departementsserien
GB	Giftermålsbalken
ITP	Industrins och handelns tilläggspension för tjänstemän och arbetsledare
KL	Kommunalskattelagen (1928:370)
NJA	Nytt juridiskt arkiv, avd 1
Prop.	Proposition
Rskr.	Riksdagsskrivelse
SOU	Statens offentliga utredningar
STP	Särskild tilläggspension (för privatanställda arbetare)
SvJT	Svensk Juristtidning
ÄktB	Äktenskapsbalken

Förkortningar

ATT	Allmänna tilläggspropositionen
Dir.	Regeringens direktiv
Ds	Departemangens utredning
GB	Gärningsbalken
LTP	Lagstiftning och handläggning för riksdagen
KL	Kommunikationslagen (1976:370)
NJA	Nytt inrättat arkiv
Prop.	Proposition
Rskr.	Riksdagsbeslut
SOU	Statens offentliga utredningar
STP	Särskild tilläggsproposition (för riksdagen)
SvT	Svensk lagstiftning
Ämb.	Ämbetsutredning

Sammanfattning

Utredningen har haft till uppgift att se över äktenskapsbalkens regler om bodelning för att anpassa dem till principerna för det reformerade ålderspensionssystemet. Utredningen har också bedrivit sitt arbete mot bakgrund av dessa principer. Det bör emellertid anmärkas att utredningens förslag är oberoende av om det i det kommande reformerade allmänna pensionssystemet införs en möjlighet för makar att dela pensionsrättigheter eller inte.

Mera konkret kan utredningens uppdrag sammanfattas så, att utredningen skall utforma bodelningsregler som får till följd att pensionsrättigheter i större utsträckning än för närvarande beaktas vid en bodelning med anledning av äktenskapsskillnad.

Det finns åtminstone två olika sätt att se på makars pensionsrättigheter i samband med en äktenskapsskillnad.

Enligt det ena synsättet är pensionsrättigheter rättigheter av ekonomisk art som i princip bör delas lika mellan makarna på samma sätt som andra tillgångar av ekonomiskt värde.

Enligt det andra synsättet är en makes pensionsrättigheter en större eller mindre del av makens förmåga att försörja sig efter äktenskapets upplösning, och utjämning mellan makarna av pensionsrättigheter bör därför komma i fråga bara i överensstämmelse med de principer som gäller om underhållsskyldighet efter äktenskapsskillnad.

Det går enligt utredningens mening inte att entydigt säga att det ena synsättet är riktigt och det andra felaktigt. För att ett rimligt resultat skall kunna uppnås i så många enskilda fall som möjligt måste i stället accepteras att frågor om brister i den ena makens pensionsskydd eller om snedfördelning av pensionsrättigheterna mellan makarna kan komma upp både som rena underhållsfrågor och vid flera olika bodelningsregler. Fördelningen av makarnas pensionsrättigheter kan inte heller ses isolerat utan måste betraktas som en del av makarnas ekonomiska förhållanden. Bedömningen av om ett bodelningsresultat är oskäligt eller inte bör därför grundas på det samlade ekonomiska utfallet för respektive make, varvid makarnas pensionsskydd bör vara en av de omständigheter som vägs in.

Enligt nuvarande regler ingår rätt till pension på grund av privat pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande inte i bodelning,

om det inte med hänsyn till äktenskapets längd, makarnas ekonomiska förhållanden och omständigheterna i övrigt skulle vara oskäligt att undanta pensionsrätten från bodelning.

Utredningens förslag kan för dessa pensionsrättigheters del förenklat sägas innebära att vid bodelning med anledning av äktenskapsskillnad nuvarande undantagsregel görs till huvudregel, medan nuvarande huvudregel görs till undantagsregel. Vid bodelning med anledning av dödsfall innebär förslaget att nuvarande huvudregel behålls och att möjligheten att undantagsvis dra in pensionsrättigheten i bodelningen tas bort.

Övriga former av pensionsrättigheter, t.ex. tjänstepensioner och ATP enligt nuvarande regler, skall inte heller i framtiden ingå i bodelning. Om det föreligger en snedfördelning av makarnas pensionsskydd anvisar utredningen i första hand tre vägar för att jämna ut olikheterna och förbättra situationen efter äktenskapsskillnad för en make som har dåligt pensionsskydd och otillräckliga möjligheter att själv förbättra skyddet. Om maken har en pensionsrättighet på grund av privat pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande, kan pensionsrättigheten tas undan från bodelning med stöd av den tidigare nämnda nya undantagsregeln. Vidare kan jämkning tillämpas för att låta den maken behålla mer av sitt giftorättsgods och på så sätt få större möjligheter att själv bättra på sitt pensionsskydd. Slutligen kan den andra maken förpliktats utge underhållsbidrag, ofta i form av engångsbelopp, som kan användas för anskaffande av pensionsskydd.

Vad gäller möjligheten att förstärka den ekonomiskt svagare makens pensionsskydd genom ett underhållsbidrag måste man enligt utredningens mening i allt väsentligt acceptera de principer som gäller efter 1978 års reform av underhållsreglerna. En sådan princip är att varje make som huvudregel svarar för sin försörjning efter äktenskapsskillnad. Utredningen anser emellertid att det finns utrymme för att inom ramen för dessa principer fästa större vikt vid den ekonomiskt svagare makens behov av pensionsskydd och att tillgodose detta behov genom underhållsbidrag, särskilt i den mån det finns möjlighet att göra detta genom ett engångsbelopp som räknas av från den andra makens andel i boet.

Författningsförslag

Förslag till Lag om ändring i äktenskapsbalken

Härigenom föreskrivs i fråga om äktenskapsbalken

dels att 13 kap. 4 § skall upphöra att gälla,

dels att 6 kap. 7 och 8 §§, 9 kap. 11 §, 10 kap. 3 och 4 §§ samt 11 kap. 4 § skall ha följande lydelse.

Nuvarande lydelse

Föreslagen lydelse

6 kap. 7 §

Efter äktenskapsskillnad svarar varje make för sin försörjning.

Om den ena maken behöver bidrag till sitt underhåll under en övergångstid, har den maken rätt att få underhållsbidrag av den andra maken efter vad som är skäligt med hänsyn till dennes förmåga och övriga omständigheter.

Har den ena maken svårigheter att försörja sig själv sedan ett långvarigt äktenskap har upplösts eller finns det andra synnerliga skäl, har den maken rätt till underhållsbidrag av den andra maken för längre tid än som anges i andra stycket.

Vid prövning enligt tredje stycket skall hänsyn även tas till om den ena maken behöver bidrag för anskaffande av pensionsskydd.

*Nuvarande lydelse**Föreslagen lydelse*

8 §

Underhållsbidrag efter äktenskapsskillnad skall betalas fortlöpande. Finns det särskilda skäl, får domstolen dock bestämma att bidraget skall betalas med ett engångsbelopp.

Underhållsbidrag efter äktenskapsskillnad skall betalas fortlöpande. *Skall underhållsbidraget användas för anskaffande av pensionsskydd eller* finns det *andra* särskilda skäl, får domstolen dock bestämma att bidraget skall betalas med ett engångsbelopp.

9 kap.

11 §

Om en make dör när ett mål om äktenskapsskillnad pågår, skall de föreskrifter som avser bodelning med anledning av äktenskapsskillnad tillämpas.

Om en make dör när ett mål om äktenskapsskillnad pågår, skall de föreskrifter som avser bodelning med anledning av äktenskapsskillnad *och bestämmelserna i 10 kap. 3 § andra stycket* tillämpas.

10 kap.

3 §¹

Rättigheter som inte kan överlåtas eller som i annat fall är av personlig art skall inte ingå i bodelning om det skulle strida mot vad som gäller för rättigheten.

Även om det inte följer av första stycket, skall rätt till pension på grund av en för-

Rättigheter som inte kan överlåtas eller som i annat fall är av personlig art skall inte ingå i bodelning om det skulle strida mot vad som gäller för rättigheten. *Härutöver gäller följande.*

Vid bodelning med anledning av en makes död skall rätt till

¹Senaste lydelse 1993:933.

Nuvarande lydelse

säkring som någon av makarna äger inte ingå i bodelning, om utfallande belopp skall beskattas som inkomst och försäkringen gäller rätt till

1. ålderspension eller invalidpension, eller

2. efterlevandepension i fall då rätt till utbetalning av pensionen föreligger vid bodelningen.

Rätt till pension som tillkommer någon av makarna på grund av pensionssparavtal enligt lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande skall inte ingå i bodelning.

Rätt till pension som avses i andra och tredje styckena skall dock helt eller delvis ingå i bodelning, om det med hänsyn till äktenskapets längd, makarnas ekonomiska förhållanden och omständigheterna i övrigt skulle vara oskäligt att undanta pensionsrätten från bodelning.

Föreslagen lydelse

pension som tillkommer den efterlevande maken på grund av pensionssparavtal enligt lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande inte ingå i bodelningen. Detsamma gäller rätt till pension som tillkommer den efterlevande maken på grund av en försäkring, om utfallande belopp skall beskattas som inkomst. Om pensionssparkontot eller försäkringen ägdes av den avlidna maken, tillämpas i stället bestämmelserna i lagen om individuellt pensionssparande eller lagen (1927:77) om försäkringsavtal.

Vid bodelning med anledning av äktenskapsskillnad skall rätt till pension som tillkommer någon av makarna på grund av pensionssparavtal enligt lagen om individuellt pensionssparande helt eller delvis undantas från bodelningen, om det med hänsyn till makarnas ekonomiska förhållanden och omständigheterna i övrigt skulle vara oskäligt att pensionsrätten ingick i bodelningen. Detsamma gäller rätt till pension på grund av en försäkring om utfallande belopp skall beskattas som inkomst och försäkringen gäller rätt till

1. ålderspension eller sjukpension, eller

2. efterlevandepension i fall då rätt till utbetalning av pensionen föreligger vid bodelningen.

*Nuvarande lydelse**Föreslagen lydelse*4 §²

Egendom som har gjorts till enskild genom äktenskapsförord, liksom vad som har trätt i stället för sådan egendom samt avkastning av denna som är enskild egendom, skall ingå i bodelning om makarna kommer överens om det vid bodelningen. Detsamma gäller sådan rätt till pension på grund av försäkring eller pensionssparavtal som avses i 3 § andra och tredje styckena.

Har makarna kommit överens om att enskild egendom skall ingå i bodelningen, skall sådan egendom vid bodelningen anses utgöra giftorättsgods.

Egendom som har gjorts till enskild genom äktenskapsförord, liksom vad som har trätt i stället för sådan egendom samt avkastning av denna som är enskild egendom, skall ingå i bodelning om makarna kommer överens om det vid bodelningen. Detsamma gäller sådan rätt till pension på grund av försäkring eller pensionssparavtal som avses i 3 § andra stycket.

Har makarna kommit överens om att enskild egendom skall ingå i bodelningen, skall sådan egendom vid bodelningen anses utgöra giftorättsgods.

Sådan rätt till pension på grund av försäkring eller pensionssparavtal som avses i 3 § tredje stycket skall inte ingå i bodelning, om makarna kommer överens om det vid bodelningen.

11 kap.

4 §³

Har den ena maken utan den andra makens samtycke inom tre år innan talan om äktenskapsskillnad väcktes i inte obetydlig omfattning genom gåva minskat sitt giftorättsgods eller använt sitt giftorättsgods till att öka värdet av sin enskilda egendom, skall den andra makens andel vid bodelning med anledning av äktenskapsskillnad beräknas som om gåvans värde eller värdet av det använda giftorättsgodset alltså hade ingått i den förstnämnda makens giftorättsgods. Dennes

²Senaste lydelse 1993:933.

³Senaste lydelse 1993:933.

*Nuvarande lydelse**Föreslagen lydelse*

del i det sammanlagda giftorättsgodset skall minskas i motsvarande mån.

Vad som sägs i första stycket om enskild egendom skall även gälla sådana rättigheter som enligt 10 kap. 3 § inte skall ingå i bodelning. Därvid skall med ökning av värdet av en sådan rättighet jämsställas förvärv av rättigheten. *Vidare skall, om en makes användning av sitt giftorättsgods har medfört att värdet av egen pensionsförsäkring eller eget pensionssparkonto ökat eller att maken förvärvat förmån på grund av sådan försäkring eller på grund av pensionssparavtal, bestämmelserna i första stycket tillämpas även om den andra maken har samtyckt till åtgärden.*

Vad som sägs i första stycket om enskild egendom skall även gälla sådana rättigheter som enligt 10 kap. 3 § *första stycket* inte skall ingå i bodelning. Därvid skall med ökning av värdet av en sådan rättighet jämsställas förvärv av rättigheten.

Denna lag träder i kraft den 1 januari 1996.

1 Inledning

Regeringen beslutade den 23 juni 1994 att tillkalla en särskild utredare för att se över äktenskapsbalkens (ÄktB:s) regler om bodelning för att anpassa dem till principerna för det reformerade ålderspensionssystemet. Till utredningen har sakkunniga och experter varit knutna.

Enligt de av regeringen meddelade direktiven (bilaga 1) skulle utredningen ha följande inriktning.

— Rätt till pension på grund av frivillig, individuell pensionsförsäkring skall i regel ingå i bodelning efter äktenskapsskillnad. Detsamma skall gälla medel på pensionssparkonto enligt lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande.

— Övriga former av pensionsrättigheter, t.ex. tjänstepensioner och ATP enligt nuvarande regler, bör jämningsvis kunna beaktas vid en bodelning efter äktenskapsskillnad, om det med hänsyn till makarnas förhållanden i det enskilda fallet är uppenbart oskäligt att undanta rättigheterna från bodelningen. Detsamma skulle även, om det bedömdes lämpligt, kunna gälla pensionsrättigheter enligt det reformerade pensionssystemet för situationer där makarna inte använt sig av möjligheten att dela pensionsrätt.

Utredningen har haft tre sammanträden. Resultatet av utredningens arbete redovisas i detta betänkande.

Innan utredningen kommer in på sina överväganden och förslag redogörs bl.a. för huvuddragen i det allmänna pensionssystemet och det framtida reformerade pensionssystemet. Vidare lämnas upplysningar om tjänstepensioner och andra pensionsrättigheter. I ett följande avsnitt redogörs för ÄktB:s regelsystem vid bodelning m.m.

Utredningen berör också förslagens kostnadsmässiga konsekvenser samt förslagens konsekvenser ur ett jämställdhetsperspektiv.

1 Inledning

Regeringen beslutade den 23 juni 1994 att tillkännage en utredning för att se över äktenskapsbalken (ÄktB) i syfte att utvärdera om den anpassas till principerna för den reformerade äktenskapsbalken. Till utredningen har tillsatts en arbetsgrupp som består av en ledare och fyra medlemmar. Enligt de av regeringen mottagna förslag till utredning har utredningen ha följande i uppdrag:

— Att till punkt och komma till rätta med de individuella och samfundsmässiga skäl som talar för och emot en reformering av äktenskapsbalken. Dessutom skall utredningen utvärdera de förändringar som följande av 1993:931 om individuella personers rättigheter:

— Övriga former av personlig frihet, som till exempel rätt till ATP enligt lag om ATP, för familjens och barns bästa och för att förhindra att barn utnyttjas i kriminella syften. I detta syfte skall utredningen i samråd med de berörda myndigheterna utvärdera de förändringar som följande av 1993:931 om personlig frihet innehåller för att förhindra att barn utnyttjas i kriminella syften. Utredningen skall även utvärdera de förändringar som följande av 1993:931 om personlig frihet innehåller för att förhindra att barn utnyttjas i kriminella syften.

Utredningen har haft tre sammankomster. Resultatet av utredningen är att:

Arbete redovisat i detta betänkande.
I denna utredning kommer det att redovisat de förändringar som följande av 1993:931 om personlig frihet innehåller för att förhindra att barn utnyttjas i kriminella syften. Utredningen kommer även att redovisat de förändringar som följande av 1993:931 om personlig frihet innehåller för att förhindra att barn utnyttjas i kriminella syften. Utredningen kommer även att redovisat de förändringar som följande av 1993:931 om personlig frihet innehåller för att förhindra att barn utnyttjas i kriminella syften.

2 Allmänt om pensionsrättigheter

De flesta som i dag pensioneras kan räkna med att få pensionsförmåner från olika håll. Grundläggande för den enskildes pensionskydd är den allmänna pensioneringen, som innefattar folkpensioneringen och försäkringen för allmän tilläggspension (ATP). Vid sidan av den allmänna pensioneringen finns tjänstepensionssystem, som för de flestas del grundas på kollektivavtal mellan arbetsmarknadens parter och som nu omfattar i stort sett alla löntagare i Sverige. Med åren har också allt fler personer valt att på eget initiativ teckna frivilliga pensionsförsäkringar och på detta sätt tillförsäkrat sig kompletterande pensionsförmåner för ålderdomen. Vidare förekommer sparande i olika andra former som ett medel för att bygga upp ett ekonomiskt skydd inför ålderdomen.

I detta kapitel beskrivs huvuddragen i det allmänna pensionssystemet. Vidare berörs översiktligt de stora tjänstepensionssystemen, varjämte det lämnas en redogörelse för sådana pensionsrättigheter som inte har något samband med tjänst — närmast privata pensionsförsäkringar och individuellt pensionssparande. Ytterligare lämnas en beskrivning av förslaget om ett reformerat pensionssystem, varefter kapitlet avslutas med ett särskilt avsnitt om kvinnors pensionsrättigheter.

Fr.o.m. den 1 januari 1995 kan två personer av samma kön låta registrera sitt partnerskap enligt lagen (1994:117) om registrerat partnerskap. Enligt 3 kap. 1 § nämnda lag tillämpas bestämmelser i lag eller annan författning med anknytning till äktenskap och makar med vissa undantag på motsvarande sätt på registrerat partnerskap och registrerad partner. Familjerättens regelsystem tillämpas således i huvudsak även vid registrerat partnerskap. Vad som i den följande framställningen sägs om äktenskap och makar avser alltså även registrerat partnerskap och registrerade partner. Registrerat partnerskap och registrerad partner nämns särskilt bara när det är påkallat av sammanhanget.

2.1 Det allmänna pensionssystemet

De allmänna pensionerna omfattar i princip alla som bor eller arbetar här i landet. Huvudförmåner utges inom både folk- och tilläggspensioneringen i form av ålders-, förtids-, och efterlevandepension. Vid sidan härav finns de s.k. särskilda folkpensionsförmånerna handikappersättning och vårdbidrag. Vidare utbetalas pensionstillskott till pensionärer som saknar eller har låg ATP. Dessutom finns bostadstillägg för pensionärer (BTP), som är inkomstprövat och kan utges som ett bidrag till pensionstagarens bostadskostnader.

Genom folkpensioneringen ges en grundtrygghet vid ålderdom, långvarig sjukdom, gravt handikapp m.m. Ålders- och förtidspensioner utges här med i princip enhetliga belopp som är desamma för alla och således oberoende av den försäkrades tidigare inkomster eller avgiftsbetalning. Däremot är folkpensionerna fr.o.m. år 1993 avhängiga av den berättigades försäkringstid i så måtto att det för rätt till oavkortad folkpension krävs bosättning i Sverige under minst 40 år mellan 16 och 65 års ålder eller minst 30 år med intjänade ATP-poäng. Vid kortare tids bosättning respektive kortare tids förvärvsarbete här i landet reduceras folkpensionen proportionellt.

En ålderspension från folkpensionering som tas ut från 65 års ålder motsvarar för en ensam pensionstagare för år räknat 96 % av basbeloppet (34 272 kr år 1995). För en gift pensionär, vars make uppbär folkpension i form av hel ålders- eller förtidspension, utgör ålderspensionen 78,5 % av basbeloppet (28 025 kr år 1995)¹. Pensionstillskott utges till ålderspensionärer med maximalt 55,5 % av basbeloppet. Den garanterade minipensionen för en ensamstående pensionstagare utgör därmed 151,5 % av basbeloppet, dvs. år 1995 motsvarande 54 086 kr per år eller 4 507 kr i månaden. Härtill kommer bostadstillägg som täcker den helt dominerande delen av bostadskostnaderna upp till en viss nivå.

Av betydelse för många pensionstagare är även de särskilda skatteförmånerna i form av särskilt grundavdrag (SGA) vid beskattningen. Dessa innebär att en ålderspensionär som har enbart folkpension jämte pensionstillskott i praktiken är befriad från inkomstskatt. Vid stigande annan inkomst, t.ex. ATP, avtrappas det särskilda grundavdraget successivt.

Dagens ATP-system är uppbyggt enligt den s.k. inkomstbortfallsprincipen, vilken innebär att pensionsförmånerna i princip bestäms

¹I regeringens förslag till statsbudget för budgetåret 1995/96 (prop. 1994/95:100, bilaga 6 s. 76) uttalas att folkpension för gift ålderspensionär fr.o.m. den 1 januari 1996 alltid bör vara 78,5 % av basbeloppet, oavsett om maken är pensionär eller inte.

av de inkomster som den försäkrade haft under den yrkesverksamma delen av livet och av det antal år under vilka han förvärvsarbetat. Inkomsten är pensionsgrundande för ATP till den del den överstiger det s.k. förhöjda basbeloppet för året (36 000 kr för år 1995) och uppgår till högst 7,5 gånger detta basbelopp (270 000 kr år 1995). ATP-pensionen utgör 60 % av genomsnittet av den pensionsgrundande inkomsten för de 15 bästa inkomståren (den s.k. 15-årsregeln). Enligt huvudregeln krävs 30 år med pensionsgrundande inkomst för att rätt skall föreligga till oavkortad tilläggspension (den s.k. 30-årsregeln). Vid färre år med pensionsgrundande inkomst reduceras pensionen proportionellt.

Pensionsgrundande för ATP är i första hand inkomster av förvärvsarbete. Sådana kan härröra från anställning eller från annat förvärvsarbete, t.ex. aktiv näringsverksamhet som bedrivs i Sverige. Med anställningsinkomster likställs dessutom olika förmåner som ersätter sådan inkomst, t.ex. sjukpenning, föräldrapenning, arbetsskadeersättning, arbetslöshetsersättning, vårdbidrag, utbildningsbidrag, vuxenstudiebidrag och delpension. För att uppfylla 30-årsregeln får dessutom fr.o.m. år 1982 föräldrar räkna år då de vårdat barn som är yngre än tre år. Däremot ger sådana år inga ATP-poäng.

2.2 Tjänstepensioner

Som nämnts inledningsvis finns vid sidan av den allmänna pensioneringen tjänstepensionssystem, som för de flestas del grundas på kollektivavtal mellan arbetsmarknadens parter och som omfattar i stort sett alla löntagare i Sverige (avtalspensioner). Avtalspensionerna har många drag gemensamma med den allmänna pensioneringen. De är obligatoriska på det aktuella avtalsområdet. Intjänade pensionsrättigheter är överförbara från en arbetsgivare till en annan och ofta från ett arbetsmarknadsområde till ett annat, om arbetstagaren skulle byta anställning.

Avtalspensionerna finansieras i allt väsentligt genom avgifter från arbetsgivarna, men principerna för finansiering av de faktiska pensionsåtagandena varierar påtagligt. Systemen för privatanställda är helt eller delvis fonderade (för arbetare dock först i och med pensioneringen), och åtagandena är i stor utsträckning tryggade genom försäkring. De offentliganställdas avtalspensioneringar bygger däremot på fördelningsprincipen, och här sker i huvudsak inte någon fondering alls.

Dessa system fullgör i huvudsak tre funktioner. För det första ger de rätt till pensionsförmåner i vissa situationer när sådan rätt inte föreligger inom den allmänna pensioneringen, t.ex. inom yrkesområden med lägre pensionsålder än 65 år eller i form av ett utökad efter-

levandeskydd. För det andra utbetalas ofta ett tillägg till de allmänna pensionerna. I genomsnitt kan detta tillägg till den som varit yrkesverksam under en längre tid sägas motsvara 10-15 % av den pensionsberättigades slutlön. För det tredje ger avtalspensionssystemen — med undantag för STP-systemet som gäller privatanställda arbetare — rätt till pension också för inkomstdelar som överstiger 7,5 basbelopp.

2.3 Andra pensionsrättigheter

2.3.1 Försäkringar

Under senare årtionden har antalet frivilligt tecknade livförsäkringar i privata försäkringsbolag ökat kraftigt. I början av 1980-talet var banksparandet, uttryckt i procent av hushållens disponibla inkomster, omkring sju gånger större än det frivilliga försäkringssparandet, men under senare år har försäkringssparandet tidvis legat på en jämförbar nivå. Beloppsmässigt uppgick sparandet i P- och K-försäkringar till omkring 22 miljarder kr år 1990. Under tioårsperioden 1978—1988 var den genomsnittliga ökningstakten i nytecknade P-försäkringar så hög som 25 %. Räknat i antal ökade nyteckningarna från ca 40 000 i början av 1980-talet till över 500 000 år 1990 (se Ds 1992:45, Individuellt pensionssparande, s. 90 ff, samt avsnitt 2.4 nedan). För den som inte omfattas av något tjänstepensionssystem och som har ingen eller liten ATP är privat försäkring ett effektivt sätt att trygga sin försörjning vid ålderdom eller långvarig sjukdom. Fördelen med försäkringar, jämfört med annat privat sparande, är att en försäkring kan ge fullt skydd vid allvarlig sjukdom eller dödsfall redan från tecknandet. Vidare ger rätt till livränta en livsvarig pension vars varaktighet är oberoende av pensionskapitalets storlek.

Livförsäkringar delas civilrättsligt in i kapitalförsäkringar och livränteförsäkringar (se 102 och 118 §§ lagen (1927:77) om försäkringsavtal; jfr Agell, Förmånstagareförordnanden vid livförsäkring. En föreläsning i familjerätt, SvJT 1976 s. 321 ff). Skillnaden består i att det utfallande försäkringsbeloppet vid kapitalförsäkring är på förhand bestämt genom försäkringsavtalet, medan det vid livränteförsäkring faller ut ett visst belopp vanligen per månad under en persons livstid eller under viss tid. Inom skatterätten sker en uppdelning efter andra grunder i pensionsförsäkring (P-försäkring) och kapitalförsäkring (K-försäkring), som redovisas i avsnitt 2.3.3. Redan nu skall anmärkas *dels* att det är den skattemässiga uppdelningen som är bestämmande för behandlingen enligt ÄktB:s regler, *dels* att den ojämförligt största delen av alla premier som under de senaste årtiondena har betalats för privata försäkringar i svenska livförsäkringsbolag har avsett P-försäk-

ringar. De årliga premierna för livbolagens nyteckning år 1993 var för P-försäkringar och tjänstepensionsförsäkringar närmare 2 miljarder kr mot omkring 260 miljoner kr för K-försäkringar (se SCB, Statistiska meddelanden, Försäkringsbolagen under fjärde kvartalet 1993)². I många fall ses en privat pensionsförsäkring mer som en förmånlig kapitalplacering än som ett sätt att tillgodose ett pensioneringsbehov.

Som framgått i föregående avsnitt är många tjänstepensionsåtaganden tryggade genom försäkring. I många andra fall är det klart att en rätt till pensionsförmåner från försäkring inte har något konkret samband med tjänst. I åtskilliga fall kan det emellertid vara svårt att avgöra om förmånerna har karaktären av tjänstepensionering eller inte, och som framgår i avsnitt 3 kan denna distinktion ha stor betydelse när det gäller den äktenskapsrättsliga behandlingen av förmånerna.

Sedan länge har försäkringsbolagen tillhandahållit pensionsförsäkringar till personer som saknar kollektivavtalad tjänstepension. Dessa grupper är bl.a. aktieägare i fåmansbolag, delägare i handelsbolag och kommanditbolag, innehavare av enskild firma samt anställda tillhörande den så kallade frikretsen hos kollektivavtalsbundna arbetsgivare och anställda hos arbetsgivare som inte är bundna av kollektivavtal.

Av dessa grupper kan delägare i aktiebolag, kommanditdelägare och personer som är anställda få tjänstepension, medan ägare av enskild firma, delägare i handelsbolag och komplementärer i kommanditbolag är hänvisade till privat pensionsförsäkring. I detta sammanhang bör noteras, att make till delägare i handelsbolag kan ha tjänstepension, medan delägaren själv måste ha privat pensionsförsäkring.

På senare tid har användningen av frivilliga pensionsplaner för tjänstepensionering ökat markant. Härmed avses såväl sådana pensionsplaner som inte är knutna till något kollektivavtal som särskilda planer för tjänstemän med högre årsinkomst än 10 basbelopp, vilka enligt ett kollektivavtals bestämmelser får rätt att själva bestämma hur den del av arbetsgivarens pensionskostnad, som hänför sig till lönedelar över 7,5 basbelopp skall disponeras. Dessa planer är så konstruerade att man inom ramen för en lämplig standardplan kan göra anpassningar till såväl företaget som individens önskemål och förhållanden.

Planerna är ofta premiebaserade, men även förmånsbaserade planer kan förekomma. Vid förmånsbaserade planer består pensionslöftet i att den anställda tillförsäkras en förmån på viss nivå, medan premiebaserade planer kännetecknas av att arbetsgivaren utfäster sig att årligen

²Uppgifterna avser således svenska livförsäkringsbolag. Intresset för utländska livförsäkringsbolag har emellertid ökat under senare år. Enligt Riksbankens statistik uppgick premiebetalningarna för K-försäkringar i utländska livförsäkringsbolag till omkring 4 miljarder kr år 1993.

betala en premie som ofta är relaterad till den anställdes lön. Framför allt inom premiebaserade planer är det vanligt att den anställda själv har stor rådhighet över hur hans pensionsskydd utformas. Anställda med bestämmande inflytande i företaget har härutöver möjlighet att påverka fördelningen mellan lön och pension.

Försäkringarna inom dessa planer är oftast ägda av arbetsgivaren under anställningstiden, men till följd av planernas flexibilitet ges i regel den anställda rätten att inom ramen för premieåtagandet ingå det enskilda försäkringsavtalet för arbetsgivaren. Vid anställningens slut eller senast vid pensionsåldern brukar försäkringarna övergå i den anställdes ägo.

2.3.2 Individuellt pensionssparande

Den 1 januari 1994 infördes lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande. Tidigare hade det långsiktigt bundna sparande som får ske enligt särskilda, gynnsamma skatteregler varit förbehållet sparande genom pensionsförsäkring. Sådana försäkringar innehåller normalt såväl ett sparmoment som ett försäkringsmoment. Den nya lagen innebär att sparande enligt motsvarande skatteregler skall kunna ske även helt utan försäkringsinslag, inom ramen för ett individuellt pensionssparande. Enligt förarbetena (prop. 1992/93:187 s. 94) är ett grundläggande motiv för att bredda pensionssparandet att öka konkurrensen om detta sparande. En utveckling med fler aktörer och sparprodukter bör innebära bättre anpassning till kundernas skiftande behov samt bättre kostnadseffektivitet.

De skatteregler som redan tidigare gällde för sparande i pensionsförsäkring gäller även för det nya individuella pensionssparandet (se även avsnitt 2.3.3). Avdrag för sparandet ges således det år då sparandet sker. Avdragsutrymmet gäller gemensamt för pensionsförsäkring och det individuella pensionssparandet. Inkomstbeskattning sker först när pensionsbeloppen betalas ut. Vidare beskattas avkastningen av pensionsförsäkringskapital till en lägre skattesats än den som gäller generellt för kapitalinkomster. Reglerna för det individuella pensionssparandet har även i övrigt utformats efter förebild av de bestämmelser som gäller för pensionsförsäkring. Det innebär bl.a. att utbetalningar av ålderspension enligt huvudregeln får ske tidigast då spararen uppnått en ålder av 55 år och att utbetalningarna normalt skall ske under minst 5 år.

Också de civilrättsliga regler som gäller för pensionsförsäkring har i största möjliga utsträckning överförts till att gälla även för det individuella pensionssparandet. Det innebär möjlighet att förordna om förmånstagare samt förbud mot överlåtelse, belåning och pantsättning, m.m. Enligt 2 kap. 1 § lagen om individuellt pensionssparande får

sparandet ske i en eller flera av sparformerna inlåning, andelar i värdepappersfond och allemansfond samt aktier och andra fondpapper.

2.3.3 Vissa skatterättsliga regler

Inom skatterätten skiljer man mellan pensionsförsäkring (P-försäkring) och kapitalförsäkring (K-försäkring). Den skatterättsliga indelningen medför en helt annan gränslinje kring begreppet kapitalförsäkring än den ovan redovisade civilrättsliga indelningen (Agell, a.a.). Kommunalskattelagen (KL) tillhandahåller en definition av vad som är P-försäkring. All annan livförsäkring är i skatterättslig mening K-försäkring. ÄktB:s bodelningsregler anknyter till KL:s definition av begreppet pensionsförsäkring.

Som tidigare nämnts var en av utgångspunkterna vid utformandet av den nya sparformen individuellt pensionssparande att reglerna så långt möjligt skulle vara lika de regler som gäller för P-försäkring (se Ds 1992:45 och prop. 1992/93:187). Genom prop. 1993/94:85, Vissa skattefrågor rörande livförsäkring, har också vissa skatteregler som tidigare gällde för P-försäkringar ändrats i syfte att utjämna omotiverade skillnader mellan de båda pensionsformerna.

Definitionen av P-försäkring har uppställts med tanke på försäkringens syfte. P-försäkring föreligger enligt anvisningarna till 31 § KL om andra försäkringsbelopp inte skall utgå än ålderspension, sjukpension (före den 1 januari 1994 användes termen invalidpension) eller efterlevandepension. Efterlevandepension får tillkomma endast försäkringstagarens make, sambo och barn samt makes eller sambos barn.

Skillnaden mellan försäkringskategorierna visar sig naturligtvis i beskattningsreglerna. Vid P-försäkring är den inbetalade premien för försäkringen principiellt avdragsgill vid försäkringstagarens inkomstbeskattning samma år, under det att utfallande försäkringsbelopp beskattas som inkomst av tjänst (46 § 2 mom. KL). Avdragsrätten är för de flesta inkomsttagare begränsad till ett basbelopp per år. För egenföretagare och personer med högre årsinkomst än 10 basbelopp gäller särskilda avdragsregler. Vid kapitalförsäkring (K-försäkring) är betalning av försäkringspremierna inte avdragsgill vid beskattningen av försäkringstagarens inkomster, men utfallande försäkringsbelopp är å andra sidan skattefria. Tanken bakom den uppskjutna beskattningen för P-försäkring är att utfallande försäkringsbelopp, pensionen, bör beskattas enligt vanliga regler om inkomst av tjänst, men att premierna då också bör få vara avdragsgilla.

Avdrag för premie för annans försäkring medges inte

När det gäller frivillig, individuell P-försäkring godtas med ett undantag inte annan än försäkringstagaren som försäkrad. Undantaget innebär att P-försäkring kan tecknas på makes eller med make jämförlig sambos liv till förmån för barn under 20 år. Syftet med detta undantag är att öppna en möjlighet till kompensation för den ökning av kostnaderna för barns skötsel som uppkommer om maken avlider.

Avdragsrätten för P-försäkringspremie bygger på synsättet att pension är en från den aktiva verksamhetstiden uppskjuten förvärvsinkomst. Från försäkringsbranchens sida har efterlysts en avdragsrätt för försäkring ägd av make. Motsvarande krav har under senare år även framförts i riksdagsmotioner. I prop. 1993/94:85, Vissa skattefrågor rörande livförsäkring, avvisas tanken på en ändrad avdragsordning med följande uttalande (s. 37).

Pensionsskyddet för hem- och deltidsarbetande makar har i viss utsträckning försvagats genom den år 1988 beslutade avvecklingen av den allmänna änkepensionen. Den nya äktenskapslagstiftningen som började gälla samma år medförde förändringar för samma grupp. Den innebar ett frångående av den tidigare huvudregeln att privata P-försäkringar skulle bli föremål för bodelning vid äktenskapsskillnad. Huvudregeln är nu i stället att värdet av egen P-försäkring i huvudsak inte skall ingå i bodelning mellan makarna.

Den fullständiga särbeskattningen av inkomst innebär i sin nuvarande utformning bl. a. att endast den make som är försäkringstagare är berättigad till avdrag för försäkringsutgiften. Som ett led i 1970 års särbeskattningsreform slopades nämligen år 1973 rätten till avdrag för premier för P-försäkring som ägs av den skattskyldiges make. Genom ändringen hindrades ett utnyttjande av makarnas skilda marginalsattesatser.

Regeringen konstaterar att det finns ett behov av förbättrad ålderspension för makar med ingen eller låg förvärvsinkomst. Enligt regeringens mening utgör detta dock inte skäl att nu lägga fram förslag om en ändrad avdragsordning. Avdragsfrågan kan inte ses isolerad och de fortsatta överväganden som kan bli aktuella bör ske med utgångspunkt från principen om särbeskattning av makar.

Skattskyldigheten följer pensionsrätt som överlåts genom bodelning i samband med äktenskapsskillnad

P-försäkring får under den försäkrades livstid överlåtas endast till följd av anställningsförhållande, utmätning, ackord, konkurs eller genom bodelning. En P-försäkring kan således överlåtas från ena maken till den andra i samband med bodelning. Under makarnas livstid kan överlåtelsen ske vid såväl bodelning under äktenskapet som med anledning av äktenskapsskillnad. I syfte att motverka skatteplanering genom överföring av P-försäkring till make med låg marginalsatt infördes

1975 en regel som innebar att beskattningen av utfallande pension skulle ske hos överlåtaren även för tiden efter överlåtelsen, om inte överlåtaren var berättigad till avdrag för periodiskt underhåll till förvärvaren. Vid den tidpunkten förelåg sådan avdragsrätt om makarna levde åtskilda.

Fr.o.m. den 1 januari 1994 gäller regeln om kvarstående skattskyldighet endast vid bodelning under bestående äktenskap. Som ett komplement till denna bestämmelse gäller vidare att avdrag inte medges för premier som betalas efter det att äganderätten till försäkringen övergått genom bodelning under bestående äktenskap, och detta gäller även om makarna senare skiljer sig. I det individuella pensionssparandet gäller den ordningen att ytterligare inbetalningar inte får göras efter en överlåtelse av kontot genom bodelning.

Ökat utrymme för efterlevandepension

Före den 1 januari 1994 gällde att efterlevandepension kunde betalas ut antingen som en ren efterlevandepension eller som en s.k. försörjningsränta. En ren efterlevandepension kan vara antingen livsvarig eller temporär. Om barn mottog en ren efterlevandepension skulle den dock vara temporär och upphöra senast när barnet fyllde 20 år. Den betalades ut till en särskilt angiven förmånstagare inom den tillåtna kretsen. Försörjningsränta utgick, under vissa villkor, så länge någon i den tillåtna kretsen levde.

Regleringen innebar att det oftast fanns en större möjlighet till pensionsutbetalning när pensionen utgick som försörjningsränta än i de fall då en ren efterlevandepension betalades ut. Förutom själva konstruktionen med "kollektivt medförsäkrade" berodde detta på att försörjningsränta kunde utgå till barn utan någon övre åldersgräns.

Statsmakterna har intagit en restriktiv inställning till försörjningsränta på grund av de möjligheter till skatteinpassning en sådan utbetalning kunnat ge. Utan inskränkande regler skulle den försäkrades kapital kunna föras över till hans närstående utan arvsskatt och utan att syfte förelåg att tillgodose den försäkrades behov av ålderspension. Samtidigt skulle inkomstskattefordelar kunna uppnås. För att en försäkring med försörjningsränta skulle godtas som P-försäkring ställdes därför upp vissa krav angående utbetalning av försäkringsersättning och premieinbetalning.

I prop. 1993/94:85 s. 39 ff konstateras att P-försäkringar under senare år har kommit att innehålla allt mer av sparande och mindre av försäkringsskydd. Förutsättningarna att utnyttja en efterlevandepension i syfte att uppnå skattelättnader har vidare förändrats, heter det vidare i propositionen. Förändringar i skattesystemet, bl.a. sänkningar av högsta marginalskatt för inkomstskatten, införandet av en avkastnings-

skatt på P-försäkringskapitalet och sänkning av arvsskatten i kombination med den alltfjämt gällande avdragsramen för frivillig P-försäkring har kraftigt minskat möjligheterna att utnyttja P-försäkrings-systemet i skatteundandragande syfte.

Från försäkringsföretagens sida framhölls att den komplicerade försörjningsrätteregleringen fordrar mycket kostnadskrävande kontrollfunktioner och andra betungande administrativa göromål. Företagen har också pekat på att reglerna gav ett begränsat utrymme för valfrihet och flexibilitet och därför hämmade produktutvecklingen på pensionsområdet.

Med hänsyn till de ovan redovisade skälen samt till att den pensionsform som lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande erbjuder medger att barn oavsett ålder kan vara förmånstagare till efterlevandepension ansåg departementschefen att kravet att pension till efterlevande barn skall upphöra när barnet fyller 20 år borde slopas. Samtidigt infördes ett krav på minst fem års utbetalningstid även för pension till barn och en möjlighet att begränsa utbetalningstiden till den tidpunkt då barnet fyller 20 år för såväl P-försäkring som individuellt pensionssparande. Departementschefen övervägde i propositionen om vissa begränsande regler borde behållas för efterlevandepension till barn för att hävda syftet med skattelättnaderna, dvs. att ett pensioneringsändamål skall föreligga. Tanken avvisades emellertid med motiveringen att starka skäl talar mot att behålla sådana begränsande regler som enbart skall gälla på försäkringsområdet. För att neutralitet skall råda mellan P-försäkring och det nya individuella pensionssparandet bör de begränsningar som gäller för sparformerna vara lika, uttalade departementschefen. Reformen innebar att de särskilda reglerna om försörjningsränta vid P-försäkring slopades fr.o.m. den 1 januari 1994.

Återköp av P-försäkring

Ett återköp innebär att försäkringsbolaget frigörs från sina förpliktelser mot försäkringstagaren genom en utbetalning av det aktuella återköpsvärdet på en i förtid annullerad livförsäkring. Vid utbetalningen tillkommer återbäring. Om P-försäkringens tekniska återköpsvärde uppgår till högst ett basbelopp och premier för försäkringen inte har betalats under den senaste 10-årsperioden får den utan hinder av skattereglerna återköpas. För övriga fall får skattemyndigheten, om det föreligger synnerliga skäl, genom dispens medge återköp av P-försäkring. Samma regler gäller för det individuella pensionssparandet.

Skattemyndighetens dispens är i sig inte tillräcklig för att ett återköp skall komma till stånd. Det krävs också en prövning av återköpsfrågan hos försäkringsbolaget. Denna prövning görs bl.a. på försäkringstek-

niska grunder. Utformningen av grunderna hos det enskilda försäkringsföretaget påverkar därvid utgången av prövningen. Skattemyndighetens prövning skall därför ske först när det hos försäkringsbolaget klarlagts att försäkrings- och avtalsmässiga hinder mot återköp inte föreligger.

Före den 1 januari 1994 fick skattemyndigheten medge återköp om det förelåg särskilda skäl. När kravet på synnerliga skäl infördes uttalade departementschefen i lagförarbetena bl.a. följande (prop. 1993/94:85 s. 52):

Uppstramningen av reglerna för återköp markerar att pensionssparandet är ett långsiktigt bundet sparande som genom inskränkningarna i rätten att förfoga över medlen motiverar skattesubventionen. Skärpningen av återköpsreglerna kan till en del sägas balansera liberaliseringen av reglerna om efterlevandepension m.m. Samtidigt innebär de nya regler som föreslås en förenkling.

Enligt regeringens mening är dock det tyngst vägande skälet för en skärpning av återköpsvillkoren det allmänna intresset att återköpen inte får en sådan omfattning att förutsättningarna för livförsäkringsföretagens kapitalplaceringar rubbas.

Rekvisitet synnerliga skäl innebär att dispensprövningen skall vara starkt restriktiv. Uttalandena i motiven till motsvarande dispensregel för det individuella pensionssparandet bör även gälla för P-försäkring. Det angavs där att dispensregeln kräver synnerliga skäl och är avsedd att tillämpas när en utebliven utbetalning närmast framstår som stötande. Det framhölls att det inte är tillräckligt för dispens att den skattskyldige hamnat i allvarliga ekonomiska svårigheter och förhållandena är ömmande (prop. 1992/93:187 s. 205).

De omständigheter som kan ligga till grund för en dispens bör vara sådana att risken för att de skulle uppkomma rimligen inte kunnat förutses av försäkringstagaren. Ekonomiska trångmål är i sig inte skäl för dispens.

För närvarande medges dispens för näringsidkare när återköpet bedöms säkerställa en fortsatt drift i näringsverksamheten. Sådana omständigheter, som ofta är svåra att klarlägga, bör inte anses utgöra synnerliga skäl för dispens. Den nya dispensgrunden är i stället avsedd som en "säkerhetsventil" i fall då mer såregna förhållanden medför ett uppenbart och trängande behov av pensionskapitalet. Dispensmöjligheten syftar således till att avhjälpa en infrysning av kapitalet som annars framstår som direkt stötande. Förutsättningar för dispens kan föreligga om försäkringstagaren kan visa att han är på obestånd och att ett återköp är helt avgörande för möjligheten att undvika personlig konkurs.

Försäkringsgivaren har vidare en ur skatterättslig synvinkel generell rätt att återköpa P-försäkringar som avser små belopp. Denna rätt gäller försäkringar vars tekniska återköpsvärde understiger 30 % av ett basbelopp. En motsvarande rätt till engångsutbetalning gäller för pensionssparinstitut vid det första pensionsutbetalningstillfället såvitt avser små belopp på pensionssparkonto.

2.4 Pensionssystemens kapitalbehållning

Enligt en redovisning av Pensionsberedningen beräknades år 1989 totalt 3,3 miljoner arbetstagare ha varit försäkrade för någon form av avtalspension. Av dessa var 555 000 statligt anställda, 1 miljon kommunalt anställda (drygt 1/3 hos landstingen och knappt 2/3 hos kommunerna), 600 000 privatanställda tjänstemän, 1 miljon privatanställda arbetare och 200 000 tillhörande andra tjänstepensionssystem. Enligt uppgifter från Kommun- och Landstingsförbundens pensionsutredning utbetalades år 1990 sammanlagt omkring 21,5 miljarder kronor till knappt 1,2 miljoner förmånstagare inom privat och offentlig sektor. Avtalspensionssystemens kapitaltillgångar uppskattades samtidigt till ca 360 miljarder kronor (inkl. vad som enligt ITP-systemet för privatanställda tjänstemän avsatts i balansräkningar). Den totala pensionsskulden i alla avtalspensionssystem på privat och offentlig sektor beräknades år 1990 utgöra ca 600 miljarder kronor.

Vid samma tidpunkt beräknades fonderna för privata pensionsförsäkringar uppgå till omkring 200 miljarder kronor. Den samlade kapitalbehållningen för AP-fonden (426 miljarder kronor år 1990), avtalspensioner och individuellt tecknade pensionsförsäkringar kan sålunda beräknas ha uppgått till närmare 1 000 miljarder kronor år 1990. Härefter har tillgångarna i fonderna vuxit ytterligare (se angående uppgifterna i detta och föregående stycke SOU 1994:20 s. 25 f).

2.5 Ett reformerat pensionssystem

2.5.1 Huvuddragen i reformen

Riksdagen har den 8 juni 1994 beslutat om genomgripande ändringar i reglerna för ålderspension (bet. 1993/94:SfU24 och rsk. 1993/94:439). Beslutet innebär att riksdagen i allt väsentligt godkänt de riktlinjer för ett reformerat ålderspensionssystem som föreslagits i regeringens propositionen Reformering av det allmänna pensionssystemet (prop. 1993/94:250). Förslagen i propositionen bygger i sin tur på Pensionsarbetsgruppens betänkande Reformerat pensionssystem (SOU 1994:20) och den uppgörelse som träffades inom arbetsgruppen mellan företrädare för de dåvarande fyra regeringspartierna och socialdemokraterna.

Propositionen upptar inga lagförslag utan anger de riktlinjer som bör vägleda reformeringen av ålderspensioneringen. Enligt vad som uttalas i propositionen har regeringen för avsikt att senare återkomma

till riksdagen med förslag till den närmare utformningen av reformen jämte lagförslag, konsekvenser för anslagsposter på statsbudgeten m.m.

Enligt propositionen syftar den föreslagna reformen till att skapa ett från andra socialförsäkringsgrenar avskilt inkomstrelaterat ålderspensionssystem. Detta pensionssystem skall vara mer robust för samhälls-ekonomiska och demografiska förändringar än vad som är fallet med dagens ordning. Vidare skall det reformerade pensionssystemet i högre grad ges en försäkringsmässig karaktär samtidigt som de fördelningspolitiska inslagen tydliggörs, heter det vidare i propositionen. Reformeringen av pensionssystemet syftar även till att öka dess bidrag till det samhälleliga sparandet och till att det i högre grad än dagens system skall stimulera arbetsutbudet. I det följande redovisas huvuddragen i reformen.

De inkomster som i dag är pensionsgrundande och förenade med pensionsrätt skall vara det även i det reformerade systemet. Därtill skall pensionsrätt kunna ges även för fiktiva inkomster för s.k. barnår, värnpliktstjänstgöring m.m.

Pensionsrätten skall utgöra 18,5 % av pensionsgrundande inkomster och andra pensionsgrundande belopp, upp till ett förmånstak. Motsvarande belopp skall betalas in till pensionssystemet i form av en ålderspensionsavgift, som kan utgå som arbetsgivaravgift, egenavgift eller allmän egenavgift. Därutöver skall en arbetsgivaravgift/egenavgift som uppgår till halva ålderspensionsavgiften tas ut på de inkomst-delar som överstiger förmånstaket. Intäkterna från denna senare avgift förs till statsbudgeten. Alla pensionsgrundande inkomstslag skall, till skillnad från i dag, vara avgiftsgrundande.

Av inbetalda avgifter används huvuddelen — 16,5 procentenheter — till att finansiera utgående pensioner inom ramen för ett fördelningssystem. En summa motsvarande 2 procentenheter av ålderspensionsavgiften avsätts till en individuell premiereserv. Dessa medel förvaltas av den kapitalförvaltare den enskilde själv utser eller, om den enskilde inte själv gör något aktivt val av förvaltare, av någon statlig förvaltare.

På fiktiva inkomster för bl.a. barnår och värnpliktstjänstgöring skall staten betala ålderspensionsavgift. Avgiftsbetalningarna finansieras med allmänna skattemedel och fördelas på fördelnings- och premiereservkontona enligt de allmänna reglerna härför.

Dagens s.k. 15- och 30-årsregler (se avsnitt 2.1) vid beräkning av inkomstrelaterad pension föreslås bli ersatta av livsinkomstprincipen. En bestämd del av livsinkomsten, utslagen på den förväntade återstående medellivslängden, utgör pensionen. Livsinkomstprincipen innefattar också att alla pensionsgrundande inkomster skall väga lika

tungt vid beräkning av ålderspensionen oavsett när under livet de tjänats in.

Värdet av intjänad pensionsrätt inom fördelningssystemet skall ackumuleras successivt. Denna behållningen räknas årligen upp med ett index som följer den allmänna inkomstutvecklingen.

Vid ålderspensioneringen skall det årliga pensionsbeloppet från fördelningssystemet fastställas genom att summan av de indexerade pensionsrätterna divideras med ett s.k. delningstal. Vid bestämmande av delningstalet skall enligt propositionen beaktas återstående medellivslängd vid pensioneringstillfället, befolkningsdödligheten under förvärvsåren, inkomstskillnader mellan män och kvinnor och en viss diskonteringsränta. Ett definitivt delningstal fastställs för varje årsklass vid ingången av det år då personerna i fråga fyller 65 år.

Utgående pensioner från fördelningssystemet skall årligen räknas upp med nyss nämnt index med avdrag eller tillägg för så många procentenheter som den reala förändringen i indextalet avviker från en tillväxtnorm, s.k. pris- och följsamhetsindexering. Följsamhetsindexeringen innebär att prisuppräknings av pensionerna justeras efter hand med hänsyn till den faktiska samhällsekonomiska utvecklingen. Vid en tillväxt som uppgår till normen räknas pensionerna upp i takt med prisetförändringarna. Om tillväxten är högre, får pensionärerna — utöver prisuppräknings — ett extra påslag på pensionen. Om å andra sidan tillväxten är lägre, utges inte full kompensation för prisökningarna.

En pris- och följsamhetsindexerad pension innebär en förhållandevis högre pension i början av pensionärstiden än en rent löneindexerad pension. Skillnaden mellan förvärvsinkomst och pensionsinkomst blir inte lika stor. Å andra sidan kommer den standardnivå som pensionären uppnått inte att i samma utsträckning som vid en ren löneindexering att höjas med tiden. Med en rent löneindexerad pension skulle standardsänkningen för den nyblivne pensionären bli större men ju äldre pensionären blir, desto högre skulle också hans standardnivå bli, vid en fortsatt allmän standardhöjning i samhället.

Pension från premiereservsystemet skall bestämmas av avkastningen på fonderade medel och utgå enligt försäkringsmässiga grunder. Det kapitalbelopp som de till premiereservsystemet avsatta avgifterna gett upphov till jämte den faktiska avkastningen på dessa medel skall alltså fördelas över det antal år under vilka pensionen kan beräknas komma att utbetalas. De utgående pensionerna från premiereservsystemet kommer inte att pris- och följsamhetsindexeras eller indexeras på annat sätt enligt några fastställda regler. I stället kommer uppräknings av den premiereservbaserade pensionen under pensionärstiden att vara beroende av den faktiska avkastningen av kapitalet i premiereservsy-

stemet. De försäkrade skall kunna välja att ta ut sådan pension antingen livsvarigt eller under fem eller tio år.

Riktlinjerna för det reformerade pensionssystemet omfattar vidare ett separat garantipensionssystem som skall ge alla pensionärer en grundtrygghet. Garantipensionen skall enligt förslaget (prop. 1993/4: 250 s. 163 ff) ersätta nuvarande folkpension och pensionstillskott. Samtidigt skall det särskilda grundavdraget för folkpensionärer vid beskattning slopas. Garantipensionen skall vara skattepliktig på samma sätt som förvärvsinkomster och inkomstrelaterad ålderspension.

Beträffande det kommunala bostadstillägget (numera ersatt av bostadstillägg för pensionärer) uttalas i propositionen att ett särskilt bostadsstöd riktat till pensionärer kommer att vara i princip oundgängligt under överskådlig tid framöver. Bostadstilläggen bör därför, enligt vad som uttalas i propositionen, tills vidare kvarstå i princip oförändrade.

Garantipensionen skall vara konstruerad som en utfyllnad till den inkomstrelaterade pensionen för att garantera en viss lägsta nivå samt att tillförsäkra pensionstagare med begränsad inkomstrelaterad pension ett reellt tillskott till pensionen. För den som har tjänat in rätt till en viss inkomstrelaterad pension, skall utgående pension beräknas utifrån en viss basnivå som fylls på med hänsyn till den inkomstrelaterade pensionen så att den totala pensionen ökar ju högre inkomstrelaterad pension som pensionären har. Utfyllnaden skall upphöra när den inkomstrelaterade pensionen överstiger en viss angiven högsta nivå.

För den som inte har rätt till någon inkomstrelaterad pension alls, utges garantipension som en fast lägstagaranti på en nivå som något överstiger den basnivå som garantipensionens utfyllnad utgår från. För år räknat skall denna nivå enligt förslaget vara 2,1 basbelopp för ensamstående och 1,87 basbelopp för gift pensionär. De angivna lägstagarantinivåerna motsvarar brutto 74 970 kr respektive 66 759 kr om året eller ca 6 240 kr respektive 5 560 kr i månaden år 1995 och innebär således en viss höjning av grundskyddsnivån om man jämför med utfallet från det nuvarande grundskyddet. En ensamstående pensionär utan pensionsinkomster i övrigt kommer enligt förslaget (vid en kommunalskattesats om 31 %) att ha en garanterad årlig pensionsnivå som netto ligger ca 2 000 kr högre än med dagens regler (SOU 1994:20 s. 216 ff och prop. 1993/94:250 s. 167 ff).

Övergången till det reformerade pensionssystemet föreslås ske gradvis. Personer födda före 1935 berörs i princip inte av det reformerade systemets regler för inkomstrelaterad pension. De som är födda år 1935 fram till och med år 1953 får sin ålderspension beräknad med ett successivt ökande antal 20-delar enligt det nya systemets regler och resterande del enligt nuvarande system. För personer födda år 1954 eller senare skall det nya systemets regler tillämpas fullt ut. För alla

som i någon utsträckning berörs av det reformerade systemets regler beaktas även inkomster i förgångnen tid vid beräkning av pensionsrätt inom det nya systemet. Inom premiereservsystemet väljs en något avvikande övergångslösning.

2.5.2 Delning av pensionsrätt mellan makar

Makar som båda är födda 1954 eller senare skall kunna dela pensionsrättigheter, som framöver tjänas in inom det reformerade pensionssystemet (prop. 1993/94:250 s. 129 ff). Delning skall vara frivillig och ske fortlöpande, år för år under tiden för äktenskapets bestånd så länge utträde ur systemet inte anmälts.

Förslaget innebär att de ålderspensionsrättigheter som två makar intjänat i det reformerade pensionssystemet ett år läggs samman och delas på så sätt att vardera maken som pensionsrätt för året tillgodoförs i princip hälften. Det värde som överförs från en man till en kvinna räknas ned med hänsyn till kvinnors längre medellivslängd. Pensionsrätt överförd från en kvinna till en man räknas upp i motsvarande mån.

Anmälan om delning skall göras gemensamt av makarna och får till följd att delning börjar äga rum fr.o.m. året därefter. Anmälan om utträde kan göras ensidigt av en make med verkan fr.o.m. året därefter.

I propositionen anförs också att det bör övervägas om inte också makar födda under åren 1935 — 1953 skulle kunna omfattas av delningssystemet. Denna fråga har därefter beretts inom ramen för arbetet i Genomförandegruppen för pensionsreformen (S 1994:G), som består av företrädare för de fem partier som står bakom överenskomsten om en reformering av det allmänna ålderspensionssystemet och som har i uppdrag att medverka i den fortsatta beredningen av pensionsreformen. Gruppen har därvid intagit den preliminära ståndpunkten att delningsinstitutet inte skall stå öppet för gifta par där en av eller båda makarna är födda före år 1954 (se bilaga 2).

Bakgrunden till de diskussioner om delning av pensionsrätt som har förts under de gångna decennierna är, enligt vad som sägs i propositionen (prop. 1993/94:250 s. 132 f), i huvudsak följande. Den traditionella fördelningen av arbetsuppgifterna inom familjen — som sannolikt kommer att gälla även viss tid framöver, om än i successivt allt mindre utsträckning — innebär att kvinnan oftast är den som tar det huvudsakliga ansvaret för barnen och hemmet. Hon avstår kanske från förvärvsarbete helt eller delvis under en ibland rätt lång tid. I sin tur kan detta medföra att hon även senare i livet får lägre inkomster än om hon från början satsat på en egen yrkeskarriär. Kvinnan tjänar härigenom inte in pensionsrättigheter i sådan omfattning att hennes

ålderspension motsvarar mannens. Att kvinnan avstår från inkomster under vissa tider för att ta hand om barn och hem förutsätter i allmänhet att mannen förvärvsarbetar i full utsträckning.

Under den förvärvsaktiva tiden fungerar familjeekonomin, trots att kvinnan avstår från inkomster, genom att mannen bär en förhållandevis större del av försörjningsbördan. Dessutom utgår säkerligen de flesta kvinnor och män i denna situation — om de alls funderar över det framtida pensionsutfallet — från att makarna även efter ålderspensioneringen skall leva på samma standard och dela på de ekonomiska resurser som finns. Om makarna sedan skiljer sig — kanske efter ett långvarigt äktenskap — har kvinnan generellt sett relativt små möjligheter att bättra på sitt eget pensionsskydd. Detsamma gäller för det fall att mannen avlider före kvinnan. Att de nuvarande reglerna inte tillåter att pensionsrättigheter kan föras över från den ena maken till den andra ens om de är överens om det innebär alltså att kvinnan vid en äktenskapsskillnad eller ett dödsfall går miste om den ekonomiska trygghet på ålderdomen som hon kan ha sett fram emot.

I propositionen framhålls vidare att det med ett reformerat pensionssystem som är uppbyggt enligt de principer som föreslås i propositionen, ur teknisk synvinkel inte längre föreligger några avgörande hinder mot ett system för delning av pensionsrätt.

Det är alltså enbart pensionsrättigheter inom det allmänna reformerade pensionssystemet som skall kunna delas renodlat mellan makar. Pensionsrätt inom ATP, tjänstepensioner, frivilliga individuella pensionsförsäkringar och rätt till pension på grund av pensionssparavtal skall således inte kunna delas. I propositionen framhålls dock att de principiella synpunkter som ligger bakom förslaget om delning av pensionsrätt inom det reformerade pensionssystemet delvis bör föras över på dessa andra former av pensionsrättigheter (prop. 1993/94:250 s. 138 f). Detta föreslås ske genom en ändring av reglerna i ÄktB om behandling av makars pensionsrättigheter vid bodelning på grund av äktenskapsskillnad.

2.6 Särskilt om kvinnors pensionsrättigheter

I prop. 1993/94:250 s. 32 uttalas att förvärvsfrekvensen bland kvinnor ökat under de drygt 30 år som gått sedan ATP infördes. Andelen kvinnor med pensionsgrundande inkomst är nu nästan lika hög som för männen i så gott som samtliga åldersklasser. Det gäller både kvinnor med och kvinnor utan minderåriga barn. Skillnaden i förvärvsfrekvens är störst bland de äldsta, 55 - 64-åringarna, där 83 % av kvinnorna jämfört med 92 % av männen tjänade in ATP-poäng år 1992. Denna skillnad återspeglar det förhållandet att kvinnor i de äldre generatio-

nerna har haft ett helt annat förvärvsmönster än yngre kvinnor. Jämförelser i övriga åldersklasser visar på en skillnad mellan män och kvinnor på högst ett par procentenheter.

Den successivt ökade förvärvsfrekvensen bland kvinnor visar sig också i en växande andel ATP-pensionärer bland yngre ålderspensionärer, heter det vidare i propositionen. Statistiken över intjänad ATP-rätt bland de förvärvsarbetande pekar mot att andelen kvinnliga ålderspensionärer med ATP kommer att fortsätta att öka och alltmer närma sig männens nivå, dvs. så gott som samtliga ålderspensionärer framöver kan förväntas uppbära ATP.

Nästan lika många kvinnor som män tjänar således numera in egen ATP, men kvinnornas ATP-rätt är fortfarande lägre än männens. I den nyss citerade propositionen anges att kvinnors årliga lägre ATP-poäng återspeglar det faktum att kvinnor har lägre årsinkomst i genomsnitt än män. Lönenivån inom kvinnodominerade yrken är oftast relativt sett lägre än inom typiskt manliga yrkesområden. Därtill arbetar kvinnor deltid i större utsträckning än män. Enligt SCB:s arbetskraftsundersökning (AKU) år 1992 har 43 % av kvinnorna på arbetsmarknaden deltidsarbete jämfört med endast 9 % av männen.

Docenten Ann-Charlotte Ståhlberg vid Institutet för social forskning vid Stockholms universitet har i en expertrapport jämfört kvinnors och mäns pensioner från ATP och vissa avtalsförsäkringar.³ Enligt rapporten har kvinnors lägre löner och kortare tid i arbetslivet resulterat i lägre ATP och lägre avtalspensioner än för män. År 1990 hade kvinnorna enligt rapporten i genomsnitt en pension från ATP och avtalsförsäkringarna som bara var 35 % av vad männen hade. Skillnaderna mellan mäns och kvinnors pensioner är störst bland de äldsta pensionärerna. De kvinnor som år 1990 var 75-79 år gamla hade i genomsnitt en inkomstrelaterad pension som var 34 % av vad männen hade, medan de som var tio år yngre fick en pension som var 42 % av männens.

Enligt rapporten är skillnaderna mellan mäns och kvinnors pensionsrättigheter mindre i de yngre generationerna. För att få en uppfattning om hur ATP-pensionen för de kvinnor som nu förvärvsarbetar kan komma att utvecklas har deras intjänade ATP-poäng jämförts med männens. Senare generationer har fler pensionspoäng och fler poängår i en bestämd ålder än vad tidigare generationer har haft. Enligt rapporten har kvinnorna ökat sin andel vad gäller både antal poäng och antal poängår, men de ligger fortfarande betydligt under männen. Till exempel hade år 1990 kvinnor som var födda

³Rapporten har publicerats som en bilaga till Pensionsarbetsgruppens betänkande (SOU 1994:20) Reformerat pensionssystem med beteckningen SOU 1994:22, Reformerat pensionssystem, Kvinnors ATP och avtalspension.

1944 i genomsnitt tjänat in ungefär 60 % av vad de lika gamla männen tjänat in i ATP.

1944: I. Geomorphologie. II. Hydrographie. III. Klima. IV. Vegetation. V. Tierwelt. VI. Bevölkerung. VII. Wirtschaft. VIII. Kultur. IX. Geschichte. X. Literatur. XI. Karten. XII. Sonstiges.

3 Huvuddragen i regelsystemet vid bodelning m.m.

I detta kapitel redogörs för gällande bestämmelser angående bodelning vid äktenskapsskillnad och underhåll efter äktenskapsskillnad. Reglerna om pensionsrättigheter och bodelning har så långt det varit möjligt samlats i ett särskilt avsnitt. Redogörelsen är på intet sätt uttömmande utan har begränsats till de delar som har betydelse för utredningens uppdrag. Avsnittet om underhåll efter äktenskapsskillnad är främst inriktat på möjligheten att använda underhållsbidrag som bodelningskorrektiv.

3.1 Principerna för bodelning vid äktenskapsskillnad

3.1.1 Likadelningsprincipen

ÄktB:s bodelningsregler bygger på den nordiska likadelningsregeln. Huvudprincipen för bodelning i anledning av äktenskapsskillnad är således att, sedan tilldelning för gäld ägt rum, återstoden av makarnas giftorättsgods skall delas lika mellan dem (11 kap. 3 § ÄktB).

I 10 kap. ÄktB anges vilken egendom som kan eller skall ingå i en bodelning mellan makarna. Huvudregeln återfinns i kapitlets första paragraf som säger att giftorättsgodset, alltså i princip all egendom som ej gjorts till makes enskilda, skall ingå i bodelningen. Huvudregeln modifieras emellertid i åtskilliga hänseenden i följande paragrafer. I 2-3 §§ görs undantag för vissa slag av egendom som i och för sig utgör giftorättsgods. Hit hör bl.a. viss egendom av personlig art samt pensionsrättigheter (angående pensionsrättigheter och bodelning, se avsnitt 3.2). Bestämmelsen i 4 § öppnar å andra sidan möjligheten att dra in enskild egendom, pensionsförsäkring eller pensionssparande i bodelningen. I 5 §, slutligen, hänvisas till försäkringsavtalslagen och lagen (1993:931) om individuellt pensions-sparande såvitt avser verkan av förmånstagarförordnanden i vissa fall.

Hur storleken av makarnas andelar av det gemensamma giftorättsgodset skall beräknas regleras i första avsnittet av 11 kap. ÄktB. I det andra avsnittet klargörs hur egendomen i boet skall fördelas på de andelar som beräknats för makarna.

Bestämmelserna om täckning för skuld finns i 11 kap. 2 §. I paragrafen uttalas att från en makes giftorättsgods skall avräknas så mycket att det täcker de skulder som den maken hade vid den strategiska tidpunkten, vilket vid bodelning i anledning av äktenskapsskillnad är när talan om äktenskapsskillnad väcktes. Syftet med bestämmelserna om täckning för skuld är att för vardera maken få fram vad som utgör hans behållna nettoförmögenhet. Från principen att en skuld skall täckas med giftorättsgods görs i andra stycket undantag för vissa fall då den make som svarar för skulden också har enskild egendom. Täckning för skuld som har en särskild anknytning till den enskilda egendomen skall då i första hand ske ur den enskilda egendomen. I tredje stycket föreskrivs att undantaget även skall gälla sådan rättighet som enligt 10 kap. 3 § inte skall ingå i bodelningen, således bl.a. pensionsförsäkringar. För att undantagsbestämmelsen skall vara tillämplig krävs som ovan nämnts att skulden har en särskild anknytning till den enskilda egendomen. I lagtexten nämns först det fallet att borgenärens fordran mot en make är förenad med särskild förmånsrätt i den makens enskilda egendom. Därefter nämns skulder som maken har ådragit sig för underhåll eller förbättring av den enskilda egendomen eller som på annat sätt är att hänföra till denna.

3.1.2 Vederlagsregeln

Enligt giftermålsbalken (GB) var vardera maken pliktig att så vårda sitt giftorättsgods, att det ej otillbörligen minskade andra maken till förfång. Till denna skyldighet, som gällde under hela äktenskapet, var knutna ett antal vederlagsregler vid bodelningen. I ÄktB finns varken någon allmän vårdplikt eller några vederlagsregler av den typ som fanns i giftermålsbalken. Reglerna i 11 kap. 4 § ÄktB har emellertid till syfte att söka neutralisera verkningarna av sådana förfoganden som en make under tiden närmast före upplösningen av äktenskapet vidtar över sitt giftorättsgods i avsikt att minska eller omintetgöra den andra makens giftorättsanspråk i denna egendom. Bestämmelsen innebär att bodelningen skall korrigeras om ena maken inom tre år före ansökan om äktenskapsskillnad förfogat över sitt giftorättsgods på ett sådant sätt som angetts i paragrafen. Korrigeringen skall göras så, att man vid bodelningen beräknar den andra makens andel i boet som om det ifrågavarande giftorättsgodset alltså hade ingått i boet.

I paragrafens första stycke behandlas det fallet att ena maken genom gåva minskat sitt giftorättsgods eller använt sitt giftorättsgods till att

öka värdet av sin enskilda egendom. För att bestämmelserna skall bli tillämpliga skall följande rekvisit vara uppfyllda. Det skall vara fråga om bodelning med anledning av äktenskapsskillnad, transaktionen skall ha ägt rum inom tre år innan talan om äktenskapsskillnad väcktes, transaktionen skall ha avsett giftorättsgods i inte obetydlig omfattning och transaktionen skall ha vidtagits utan den andra makens samtycke.

Genom bestämmelsen i paragrafens andra stycke gäller reglerna om kompensation också om ena maken använt giftorättsgods till att öka värdet av en rättighet som enligt 10 kap. 3 § inte skall ingå i bodelningen, således bl.a. pensionsrättigheter. Beträffande en ökning av värdet eller förvärv av förmån på grund av pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande gäller att sådan ökning eller sådant förvärv alltid ger rätt till kompensation, således oberoende av om den andra maken har samtyckt till åtgärden. Den bakomliggande orsaken är att premiebetalningar för egen pensionsförsäkring i regel ingår som ett normalt led i familjeekonomin, och att det skulle framstå som egendomligt att göra vederlagsregelns tillämplighet beroende av om samtycke förelåg eller inte. De åtgärder som i första hand är avsedda att föranleda en justering av andelarna är betalning av försäkringspremier (och numera inbetalning på konto för individuellt pensionssparande). I förarbetena till ÄktB (prop. 1986/87:1 s. 173 ff) framhålls att varje premiebetalning — oavsett om den gäller en gammal eller en nytecknad försäkring — som sker under den kritiska tiden faller in under bestämmelsen. Det förtjänar att anmärkas att det är värdet av det använda giftorättsgodset som skall anses alltjämt ingå i den förfogande makens giftorättsgods. Beloppet för en erlagd premie skall alltså tas med. Därvid skall man beakta att premier för pensionsförsäkringar är avdragsgilla vid inkomstbeskattningen. Man skall med andra ord utgå från hur situationen skulle ha varit om försäkringspremien inte hade betalats.

En annan åtgärd som åsyftas med bestämmelserna i andra stycket är att en make begagnar den möjlighet han har som försäkringstagare att ändra en pensionsförsäkring som innehåller ett efterlevandeskydd för make till en ålderspension för försäkringstagaren. Genom en sådan åtgärd kommer försäkringen inte längre att ingå i en framtida bodelning. Förfarandet är att likställa med det fallet att försäkringstagaren tecknar en ny försäkring. Om ändringen gjordes inom tre år innan talan om äktenskapsskillnad väcktes, skall därför andra makens andel vid bodelningen beräknas som om försäkringen alltjämt hade ingått i bodelningen, vilket torde innebära att försäkringstagarens egendom skall ökas med det beräknade tekniska återköpsvärdet på efterlevanddelen av försäkringen före ändringen (Tottie, Äktenskapsbalken och promulgationslag m.m., 1990, s. 365 not 21).

Även i det fall att försäkringen har ändrats skall hänsyn tas till skattereglerna, dvs. till den latent a inkomstskatteskulden, vid beräkningen av det värde med vilket giftorättsgodset skall ökas när andelarna fastställs. Här får man utgå från försäkringstagarens tillgodohavande hos försäkringsbolaget, dvs. det tekniska återköpsvärdet hos pensionsförsäkringen. Även befintligt återbäringskapital torde böra beaktas. Vad giftorättsgodset har minskat med är värdet på det upphävida efterlevandeskyddet, så som detta värde hade varit att ta upp i bodelningen om skyddet fortfarande existerat. Hur den latent a skatteskulden skall beräknas är inte fastlagt i förarbetena. Departementschefen anförde, i likhet med familjelagssakkunniga, att skatteskulden får beaktas på annat sätt än i fall av ren premiebetalning och nämnde rättsfallet NJA 1975 s. 288 (SOU 1981:85 s. 377 och prop. 1986/87:1 s. 174). I rättsfallet var fråga om beräkning av värde på en fastighet vid bodelning, varvid den latent a skatteskulden bestämdes med ledning av den realisationsvinst som kunde beräknas vid en omedelbar försäljning. Lagrådet ansåg att något motsvarande syntes främmande vid hänsynstagande till skatteregler i den situationen att giftorättsgods skall ökas med värdet av en pensionsförmån. Pensionsförmånen är inte omsättningsbar på samma sätt som en fastighet. Departementschefen bekräftade i slutprotokollet att den latent a skatteskulden skall beaktas men att denna fråga inte lämpade sig för en generell reglering. Den måste avgöras med hänsyn till förhållandena i det enskilda fallet och borde därför överlämnas till rättstillämpningen (prop. 1986/87:1 s. 390).

3.1.3 Jämkningsreglerna

De bestämmelser som behandlar möjligheterna att vid bodelningen göra avsteg från likadelningsprincipen har samlats i 12 kap. I 1 § finns regler om jämkning vid bodelning med anledning av äktenskapsskillnad när en tillämpning av likadelningsprincipen skulle leda till ett oskäligt resultat. Genom bestämmelsen i 2 § ges möjlighet för efterlevande make att vid bodelning med anledning av den andra makens död begära att vardera sidan skall behålla sin egendom, och i 3 § finns en regel om jämkning av villkor i äktenskapsförord i samband med bodelning samt motsvarande jämningsregel beträffande s.k. föravtal om bodelning. Utredningen behandlar i det följande endast de jämningsregler som kan bli aktuella vid en bodelning med anledning av äktenskapsskillnad.

Enligt den allmänna regeln om jämkning vid bodelning i 1 § kan en make vid bodelning med anledning av äktenskapsskillnad, i den mån en likadelning av makarnas giftorättsgods skulle framstå som oskälig med hänsyn särskilt till äktenskapets längd men även till makarnas

ekonomiska förhållanden och omständigheterna i övrigt, få behålla mer av sitt giftorättsgods än en tillämpning av likadelningsprincipen skulle medföra.

I förarbetena till bestämmelsen framhålls att den i första hand är avsedd att tillämpas på de kortvariga äktenskapen (prop. 1986/87:1 s.184 f). Departementschefen uttalade i lagstiftningsärendet att det är framförallt vid sådana äktenskap som en likadelning kan komma att te sig oskäligen och att det gäller särskilt om den ena maken vid äktenskapets ingående har fört in egendom till stort värde i boet. I motiven framhålls emellertid att det skall göras en helhetsbedömning av makarnas förhållanden när frågan om jämkning prövas. Även om äktenskapets längd och makarnas ekonomiska förhållanden talar för en jämkning kan det ibland finnas alldeles särskilda omständigheter som verkar i motsatt riktning, t.ex. det sätt på vilket den ekonomiska situationen i äktenskapet har uppstått, makarnas hälsotillstånd eller deras utbildnings- och yrkesstatus. Departementschefen tillade att någon gång kan kanske i stället äktenskapets längd och makarnas ekonomiska förhållanden tala mot en jämkning men andra omständigheter medföra att jämkning trots allt bör ske.

De olika jämningsfaktorernas betydelse för paragrafens tillämpning behandlas relativt utförligt i motiven (prop. 1986/87:12 s. 185 ff). Följande uttalande av departementschefen (s. 188) kan vara av intresse för bedömningen av jämningsregelns betydelse vid en ojämn fördelning av makarnas respektive pensionsskydd.

Om en make behöver få behålla sin egendom eller viss del därav för att trygga sin framtida försörjning medan den andra maken har goda utsikter att kunna försörja sig själv utan att erhålla denna egendom, bör det kunna utgöra skäl att frångå en likadelning. Den förstnämnda makens större nettogiftorättsgods kan t.ex. bero på att han eller hon har en livränta som inte får tas undan från bodelningen därför att den inte utgår på grund av en pensionsförsäkring i kommunalskattelagens mening men som fullföljer samma syften som en sådan försäkring.

Vid bedömningen av familjens ekonomi skall hänsyn tas även till sådana tillgångar som inte ingår i bodelningen. Om den make som enligt likadelningsregeln skall erhålla del i den andra makens giftorättsgods har stora tillgångar som är enskild egendom eller som har placerats i pensionsförsäkringar eller andra personliga rättigheter, kan det vara ett skäl att jämka. Det är särskilt fallet om den ekonomiskt svagare maken i väsentlig grad har bidragit till att öka värdet av den andra makens enskilda egendom.

Jämningsregeln i 12 kap. 1 § ÄktB hade en föregångare i 13 kap. 12 a § GB som under sin giltighetstid av allt att döma sällan kom till användning. Man kritiserade regeln dels för att den var alltför restriktiv och därför begränsade möjligheterna att jämka, dels för att den inte lämnade tillräcklig vägledning för hur jämkningen skulle gå

till (SOU 1981:85 s. 168). Att söka utforma lämpligare jämningsregler var således en viktig uppgift för familjelagssakkunniga. De sakkunniga föreslog en särskild delningsprincip vid kortvariga äktenskap som innebar att utgångspunkten vid bodelning vid helt kortvariga äktenskap var att vardera maken fick behålla sin egendom med en successivt växande rätt till likadelning. Vidare föreslogs en jämningsregel som i huvudsak överensstämmer med den nuvarande jämningsregeln i 12 kap. 1 § ÄktB. Beträffande omfattningen av det s.k. jämningsutrymmet, dvs. den ram inom vilken jämkning kan ske uttalade familjelagssakkunniga följande (SOU 1981:85 s. 174).

Vi finner det naturligt och riktigt att bibehålla en möjlighet att avvika från huvudprincipen i särskilda fall, vare sig fråga är om upplösning av ett kortvarigt eller långvarigt äktenskap. Till huvudprincipen för egendomsordningen i vårt förslag bör räknas också den lagbestämda avvikelser från likadelningen som, enligt vad vi utvecklade i föregående avsnitt, skall göras vid upplösningen av ett kortvarigt äktenskap, om make yrkar det. Den jämkning vi här särskilt diskuterar bör i samtliga fall innebära att make får behålla mer av sin egendom än som följer av huvudprincipen. Självfallet skall en jämkning inte kunna innebära att make får avstå mer egendom till andra maken än som blir följden av en generell likadelning. Med en sådan möjlighet skulle likadelningsprincipen lätt kunna komma att framträda som blott en utgångspunkt, från vilken man skönsmässigt skulle kunna avvika i ena eller andra riktningen. Men samma skäl talar enligt vår mening för att en avvikelse från den föreslagna särskilda delningsprincipen för kortvariga äktenskap också bör kunna ske bara på det sättet att make får behålla mer av sin egendom. Syftet med den särskilda delningsprincipen skulle annars äventyras. Vidare skulle det vara vanskligt att söka dra upp sådana riktlinjer för en jämkning att bestämmelsen kunde tillämpas praktiskt, om så motstridiga syften skulle tillgodoses med en och samma lagregel.

Även departementschefen framhöll att en jämkning aldrig kan medföra att en make kan få mer av den andra makens egendom än vid en likadelning. Om det någon gång är nödvändigt att åstadkomma en överföring av egendom till den andra maken, får detta därför ske antingen genom engångsunderhåll eller genom jämkning av äktenskapsförord, heter det i propositionen till ÄktB (prop. 1986/87:1 s. 185).

Slutligen bör framhållas att jämkning inte skall vidtas regelmässigt. Visserligen saknar jämningsregeln i ÄktB det i GB:s jämningsregel intagna kravet på att en delning enligt huvudreglerna skall leda till ett "uppenbart" orimligt resultat. Även om man därigenom avsett att i förhållande till GB ge en mer liberal regel i ÄktB, är det klart utsagt att jämkning skall förekomma bara i undantagsfall (prop. 1986/87:1 s. 184).

Enligt bestämmelsen i 12 kap. 3 § ÄktB får ett villkor i ett äktenskapsförord jämkas eller lämnas utan avseende vid bodelningen, om det är oskäligt med hänsyn till förordets innehåll, omständigheterna vid förordets tillkomst, senare inträffade förhållanden och omständigheterna i övrigt. Enligt paragrafens andra stycke gäller detsamma även villkor i föravtal.

Avtalslagens ogiltighetsregler — däribland generalklausulen i 36 § — är i och för sig analogt tillämpliga också på familjerättsliga avtal, såsom äktenskapsförord (prop. 1975/76:81 s. 113). En regel om jämkning av äktenskapsförord har emellertid ansetts vara av sådan betydelse att den bör återfinnas i ÄktB och inte grunda sig enbart på en analog tillämpning av allmänna avtalsrättsliga regler (prop. 1986/87:1 s. 77). Regeln har därvid utformats med generalklausulen som förebild.

Jämkning enligt paragrafen kan bara avse villkor i ett äktenskapsförord. Tredjemansföreskrifter, dvs. sådana föreskrifter som en givare eller testator har uppställt om att från honom erhållen egendom skall vara mottagarens enskilda egendom, har avsiktligt hållits utanför. Dessa föreskrifter kan följaktligen inte bli föremål för jämkning enligt ÄktB. Om en sådan föreskrift medför ett oskäligt bodelningsresultat, kan ett engångsunderhåll i vissa fall användas som bodelnings-korrektiv, se avsnitt 3.3.1.

I motiven till bestämmelserna i 12 kap. 3 § ÄktB har starkt betonats att jämkning enligt nämnda paragraf skall vara en utpräglad undantagsföreteelse. Eftersom grundprincipen att avtal skall hållas inte får undermineras genom flitigt bruk av jämningsregler, skall den oskälighet som kan följa av ett äktenskapsförord enligt motivuttalandena i första hand botas genom jämkning enligt de föregående paragraferna i 12 kap. En jämkning enligt dessa paragrafer avser ju att medge undantag från den lagbestämda likadelningen och övriga förekommande regler om andelsbestämningen, medan bestämmelserna i 12 kap. 3 § avser att åstadkomma jämkning i ett föreliggande avtal mellan makarna.

I vissa fall kan emellertid en jämkning enligt 12 kap. 1 § ÄktB inte bota en oskälighet som följer av ett äktenskapsförord. Departementschefen uttalade i lagstiftningsärendet (prop. 1986/87:1 s. 192) att det gäller främst sådana fall då det finns endast enskild egendom i äktenskapet och fall där den värdemässigt helt övervägande delen av egendomen utgörs av enskild egendom. Om det därvid är så att den enskilda egendomen huvudsakligen tillhör den ena maken kan det vara oskäligt mot den andra maken att denne efter ett kanske långvarigt äktenskap står helt eller nästan helt utan egendom efter bodelningen, fortsatte departementschefen. Han angav vidare att jämkning borde ske endast om egendom "i större omfattning" gjorts till enskild och detta

ledde till "en påtaglig snedfördelning" av makarnas samlade egendom. Hur stora skillnader som kunde tolereras fick bero på makarnas ekonomiska förhållanden. Hade de levt under tämligen enkla förhållanden, kunde en jämkning kanske böra ske även om den enskilda egendomen inte hade så högt värde, räknat i absoluta tal. Hade makarna däremot en mycket god ekonomi, kunde den enskilda egendomen tillåtas uppgå till större belopp utan att man för den skull kunde anse att den ojämna fördelningen dem emellan var oskäligen mot den som hade de mindre tillgångarna, relativt sett. Departementschefen konstaterade att en helhetsbedömning av makarnas ekonomiska situation måste göras (prop. 1986/87:1 s. 192 ff).

Jämkning får göras antingen så att man helt bortser från villkoret och behandlar den enskilda egendomen som giftorättsgods eller så att villkoret endast tillämpas delvis, dvs. att viss del av den enskilda egendomen alltså anses som enskild medan återstoden betraktas som giftorättsgods. Den senare lösningen kan, uttalade departementschefen, ofta vara tillräcklig för att undanröja den oskälighet som villkoret medfört.

Följden av jämkningen blir att värdet av den delningsbara egendomen ökar och därmed även storleken av den ekonomiskt svagare makens andel vid bodelningen. Genom att den i bodelningen införda egendomen blir att behandla som giftorättsgods, skall den tas med också vid gäldstäckning enligt 11 kap 2 § ÄktB. Först om det på ägarmakens sida uppkommer en ökad nettobehållning vid delningen får jämkningen effekt. Hänsynen till ägarmakens borgenärer går här före, dvs. borgenärer vilkas fordringar förelåg vid den kritiska tidpunkten skall inte behöva se gäldenärsmakens egendom minska på deras bekostnad som följd av jämkningen. Vid bedömning av hur omfattande jämkning som bör ske, får hänsyn tas såväl till storleken av ägarmakens skulder som till det förhållandet att den andra makens andel normalt ökar med endast hälften av det nettotillskott som den i bodelningen indragna egendomens värde kan representera (Tottie, a.a., s. 451).

3.1.4 Avtalsutrymmet

Enligt svensk rätt ankommer det i första hand på makarna själva att komma överens om hur egendomen skall fördelas mellan dem vid bodelningen. Först om de inte kan enas blir det aktuellt att låta en särskild skiftesman förrätta bodelningen, varvid en make som är missnöjd med den kan väcka talan hos domstol om ändring av bodelningen (s.k. klandertalan).

Makarnas befogenhet att avtala om fördelningen av egendomen avser alla frågor som kan aktualiseras vid en bodelning. Makarna kan

t.ex. bli ense om att egendom som är enskild till följd av äktenskapsförord och alltså enligt huvudregeln skall hållas utanför delningen i stället skall ingå i bodelningen. Detsamma gäller rättigheter på grund av pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande. De kan också komma överens om i vad mån deras skulder skall täckas med giftorättsgods eller med enskild egendom, hur egendomen skall värderas samt hur andelarna i boet skall bestämmas och egendomen fördelas på lotter.

Makarna har genom sin rätt att träffa avtal om fördelningen av egendomen möjlighet att i flera hänseenden påverka utfallet av bodelningen. Härigenom kan det familjerättsliga förvärv som bodelningen ger upphov till delvis övergå till att bli ett förmögenhetsrättsligt förvärv. Överförs t.ex. egendom vederlagsfritt från den ena maken till den andra i en omfattning som saknar stöd i den familjerättsliga regleringen, föreligger i själva verket en gåva. I förarbetena till ÄktB uttalade departementschefen att ett visst ansvar mot makarnas borgenärer måste finnas i dessa fall och kunna aktualiseras, om borgenärsintressena har kränkts genom avtal som makarna har ingått vid en bodelning (prop. 1986/87:1 s. 196).

Det väsentliga skyddet för en makes borgenärer består i att maken som ett led i andelsbestämningen vid bodelningen skall tilldelas egendom till täckning av sina skulder och att det är endast det framräknade nettogiftorättsgodset som skall delas mellan makarna. Detta skydd gäller för de borgenärer vilkas fordringar har uppkommit före den för bodelningen avgörande tidpunkten (i skillnadsfallet dagen då talan om äktenskapsskillnad väcktes). Under förutsättning att egendomen inte har värderats för högt vid bodelningen riskerar dessa borgenärer vid ett lojalt delningsförfarande från makarnas sida inte annat än att den ytterligare säkerhet som borgenärerna kan ha haft i form av överskjutande utmätningsbara tillgångar hos en make minskar med högst hälften av överskottet (prop. 1986/87:1 s. 196 f).

De borgenärer vilkas fordringar har uppkommit efter den för bodelningen avgörande tidpunkten men före själva bodelningen befinner sig i ett annat läge. Dessa borgenärer skall ju stå tillbaka för makens bodelningsanspråk. För dem blir det därför av stor betydelse hur bodelningen genomförs. Det sagda innebär enligt uttalanden i förarbetena att det behövs bestämmelser om vilken verkan det skall ha att en make vid bodelningen efterger sin rätt (prop. 1986/87:1 s. 197). Sådana bestämmelser kan också vara till fördel för borgenärer som har äldre fordringar. På grund härav har i 13 kap. 1 § ÄktB intagits bestämmelser om verkan av att en make vid en bodelning har eftergett sin rätt till skada för sina borgenärer genom att låta enskild egendom ingå i bodelningen, genom att — utöver vad som följer av ÄktB — avstå i delningen ingående egendom eller genom att vid fördelningen

på lotter avstå utmätningsbar egendom i utbyte mot utmätningsfri. Ett undantag har dock ställts upp för makarnas gemensamma bostad och bohav. För sådan egendom gäller särskilda bestämmelser om övertaganderätt (11 kap. 8 § ÄktB), varför det inte ansetts kunna bedömas vara illojalt mot borgenärerna att makarna tillämpar dessa bestämmelser. Reglerna om eftergift innebär i korthet att den andra maken kan göras ansvarig intill värdet av vad gäldenärsmakens utmätningsbara egendom obehörigen har minskat med vid bodelningen. Den andra makens ansvar gäller i förhållande till varje borgenär, vars fordran uppkommit före bodelningen. Existensen av eftergiftsreglerna har möjliggjort en enkel lösning såvitt avser bodelningsförvärvares skydd gentemot den tidigare ägarmakens utmätningsborgenärer: den nye ägaren vinner skydd från bodelningstidpunkten, dvs. från den tidpunkt då en formlig bodelning föreligger. Fram till den tidpunkten kan å andra sidan utmätning ske hos förre ägaren. Denna ordning anses gälla oavsett eljest gällande krav för sakrättsligt skydd i motsvarande fall, såsom tradition av lösöre eller denuntiation vid övergång av enkel fordran (Tottie, a.a., s. 463 med där gjorda hänvisningar). Vid konkurs och offentligt ackord finns regler om återvinning av bodelning, vilka kan sägas motsvara eftergiftsreglerna (4 kap. 7 § konkurslagen och 16 § ackordslagen).

Beträffande frågan om vilka specifika åtgärder som kan grunda ansvar för eftergift kan till en början anföras att redan makarnas överenskommelse om värderingen av den egendom som ingår i bodelningen och hur en makes redovisning av förvaltningen av denna egendom skall fullgöras är av stor betydelse för bodelningsresultatet. Att en skuldsatt make på sin lott har mottagit egendom som blivit för högt värderad eller avstått egendom som värderats för lågt kan vara till skada för borgenärerna. Sådana överenskommelser bör följaktligen kunna prövas enligt bestämmelserna om eftergift (prop. 1986/87:1 s. 199 f).

Enligt ÄktB:s förarbeten kan i princip detsamma sägas om makars avtal om hur deras skulder skall täckas vid bodelningen. Om en make har medgett att en skuld som inte hänför sig till enskild egendom skall täckas med denna egendom får det betraktas som en eftergift. Frågan om det erforderliga sambandet förelåg mellan skulden och den enskilda egendomen får prövas när den andra makens ansvar görs gällande. Det sägs vidare givetvis innebära en eftergift, om en make helt underlåter att avräkna tillgångar för täckning av sina skulder (prop. 1986/87:1 s. 200).

Praktiskt betydelsefullt är konstaterandet i motiven att det normalt bör vara så att dispositioner som makarna företar inom de ramar som lagstiftningen drar upp inte bör betraktas som eftergift. Det sagda innebär att makarna vid bodelning har frihet att själva komma överens

om i vilken utsträckning ÄktB:s jämningsregler skall medföra att likadelningen åsidosätts. Makarna får dock inte gå utanför den ram som består i att en jämkning aldrig får innebära att en make förvärvar mer av den andra makens egendom än vid en likadelning. Om makarna kommer överens om en jämkning inom denna ram, kan det enligt uttalanden i förarbetena (prop. 1986/87:12 s. 188) inte bedömas som en eftergift om en skuldsatt make sedermera försätts i konkurs eller fråga därom annars uppkommer.

3.2 Pensionsrättigheter och bodelning

3.2.1 Vad som ingår i bodelning

Som tidigare nämnts skall enligt huvudregeln makarnas giftorättsgoods ingå i bodelning. Huvudregeln modifieras emellertid i åtskilliga hänseenden, se avsnitt 3.1.1.

Undantagsbestämmelsen i 10 kap. 3 § ÄktB avser rättigheter och kan sägas utgöra en motsvarighet till bestämmelserna i 2 § om undantagande från bodelning av personlig egendom. De rättigheter som åsyftas kan betecknas som "personliga rättigheter" men betecknas också som "egendom av särskilt slag" (se Tottie, a.a., s. 295). I första stycket stadgas att rättigheter som inte kan överlåtas eller som i annat fall är av personlig art inte skall ingå i bodelning om det skulle strida mot vad som gäller för rättigheten. En direkt motsvarighet till bestämmelsen fanns i GB. Motiven till förevarande stycke går alltså i huvudsak tillbaka till lagberedningens betänkande från 1918. Av vad som där sades framgår att principen om att vissa rättigheter skulle hållas utanför den ekonomiska gemenskapen mellan makarna gällde redan tidigare. Beredningen framhöll att det fanns vissa förmögenhetsrättigheter, som på grund av sin natur eller om dem givna föreskrifter var så knutna vid den berättigades person, att hans make ej eller allenast under vissa förutsättningar kunde få del i dem (lagberedningens Förslag till giftermålsbalk m.m., 1918, s. 222).

Lagrummet skiljer således på två olika fall; egendomen kan vara *oöverlåtbar* eller *av personlig art*. En viss rättighet kan mycket väl samtidigt vara så väl oöverlåtbar som av personlig art. De rättspolitiska skälen till de begränsningar i giftorättens verkningar som uppställs genom den aktuella regeln är följande. Eftersom giftorätt genom bodelning kan leda till att make övertar egendom från den andra maken, bör giftorättsanspråk inte kunna förverkligas i egendom som är oöverlåtbar för maken själv. Inte heller när en rättighet på grund av sin konstruktion är knuten till den berättigades person, passar den för

övergång till andra maken genom bodelning (Agell, Äktenskaps- och samboenderätt enligt 1987 års lagstiftning, 3 uppl. 1989, s. 58).

I fråga om rättigheter som inte kan överlåtas kan en indelning ske med ledning av om oöverlåtbarheten grundar sig på a) sociala hänsyn till den berättigade, b) den förpliktades intresse eller c) överlåtelseförbud i villkor genom testamente eller gåva av tredje man. Bland de rättigheter som anses vara ej överlåtbara av sociala skäl bör i första hand nämnas rätten till lön och till pension från tidigare arbetsgivare. Såvitt avser pension gäller detta vare sig fordran härpå riktar sig direkt mot arbetsgivaren, mot en av honom för ändamålet bildad stiftelse eller mot ett försäkringsbolag, vari arbetsgivaren tecknat försäkring till tryggnad av pensionen. Det förtjänar att understrykas att det är rättigheten som sådan som får hållas utanför bodelningen medan vid den kritiska tidpunkten för lyftning tillgänglig lön eller pension på vanligt sätt omfattas av denna.

Såvitt avser offentligt-rättsligt reglerade förmåner har det i en del fall meddelats en uttrycklig bestämmelse i lag om rättighetens oöverlåtbarhet. Enligt 20 kap. 6 § lagen (1962:381) om allmän försäkring får försäkrads fordran på ersättning enligt lagen, som inestår hos Riksförsäkringsverket eller allmän försäkringskassa inte överlåtas innan ersättning är tillgänglig för lyftning. Detta gäller i lagen reglerad rätt till ersättning inom ramen för sjukförsäkring, folkpensionering och försäkring för tilläggspension. I 6 § lagen (1962:205) om pensionstillskott hänvisas till vad som gäller för folkpension.

Som framgått kan rätten till pension på grund av en försäkring vara en sådan rättighet av personlig art som inte skall ingå i bodelning, t.ex. vid kollektivavtalsgrundad tjänstepensionsförsäkring. Även om den anställde själv är försäkringstagare, kan det tänkas att förfoganderätten är utesluten på grund av bestämmelser i anställningsavtalet och att försäkringen därför faller under första stycket.

Genom 10 kap. 3 § andra stycket, som innebar en saklig förändring vid ÄktB:s tillkomst, utsträcks undantaganderätten till att i viss omfattning gälla också rätten till pension på grund av privata pensionsförsäkringar som inte har samband med tjänst.

Motivet för utvidgningen av undantaganderätten har varit att många har sin pensionering ordnad på sådant sätt att förmånen inte ingår i bodelning samt att pensionsförsäkringar bör följa samma regler som annan pension. Om en make har sin pensionering ordnad genom en privatägd pensionsförsäkring — såsom ofta kan vara fallet när denna make är egen företagare — och den andra maken har rätt till tjänstepension, har det inte ansetts tilltalande att den senare pensionen får tas undan medan den förra skall ingå i den bodelning som försäkringstagaren gör med sin make. Inte heller har det varit lyckligt att en efter-

levande makes rätt enligt en pensionsförsäkring kunnat öka den avlidnes arvingars andel eller tas i anspråk för tillgodoseende av deras laglotsanspråk. En särskild svårighet har bestått i att en pensionsförsäkring vid bodelningen upptagits till sitt tekniska återköpsvärde utan att det varit klart om den latent inkomstskatteskulden skolat beaktas (se SOU 1981:85 s.271 ff och prop. 1986/87:1 s. 161 ff).

Undantaganderätten för rätten till pension på grund av en försäkring gäller under förutsättning att *utfallande belopp skall beskattas som inkomst*. Därmed anknäver lagrummet till det skatterättsliga pensionsförsäkringsbegreppet (se avsnitt 2.3.3). Kommunalskattelagen indelar livförsäkringarna i pensionsförsäkringar — med rätt till avdrag för erlagda premier och skyldighet för mottagaren att skatta för utfallande belopp — och kapitalförsäkringar — utan avdragsrätt för premier men i stället med för mottagaren inkomstskattefri utbetalning. För att en försäkring skall klassas som pensionsförsäkring måste den uppfylla vissa villkor, vilka återfinns i punkt 1 av anvisningarna till 31 § kommunalskattelagen (1928:370). För avdragsrätten gäller vidare vissa beloppsbegränsningar.

En pensionsförsäkring kan ge rätt till försäkringsbelopp av tre olika slag: ålderspension, sjukpension eller efterlevandepension. Enligt 10 kap. 3 § ÄktB gäller undantaganderätten ålderspension och sjukpension (i stadgandet används alltså den gamla beteckningen invalidpension) utan närmare begränsning. I fråga om efterlevandepension däremot är det ett villkor för undantaganderätten att rätt till utbetalning av pensionen föreligger vid bodelningen. Det sagda innebär att en försäkrings olika förmåner måste behandlas olika beroende på av vilken orsak bodelning sker. En pensionsförsäkring med ålderspension och ett efterlevandeskydd för den andra maken skall undantas endast såvitt gäller ålderspensionen vid en bodelning med anledning av äktenskapskillnad. Då bodelning sker därför att försäkringstagaren har avlidit, blir däremot ålderspensionen inte aktuell. Den efterlevande makens rätt att som förmånstagare uppbära försäkringsbelopp enligt pensionsförsäkringen blir att betrakta som egen pension. Makens rätt till egen pension skall därför undantas från den bodelningen (prop. 1986/87:1 s. 163; se också specialmotiveringen till 10 kap. 3 § nedan).

Bestämmelserna i 3 § fjärde stycket ÄktB gör det möjligt att i bodelningen dra in en sådan rätt till pension som avses i andra och tredje styckena mot ägarmakens bestridande. Om makarna är ense om åtgärden kan försäkringen dras in i bodelningen med stöd av 4 § samma kapitel. Enligt ÄktB:s ursprungliga lydelse var någon tvångsmässig indragning inte möjlig. Den 1 januari 1990 infördes emellertid en möjlighet att jämka så att pensionsförsäkringen helt eller delvis skall ingå i bodelningen. Bakgrunden till jämningsregeln var att det i det praktiska rättslivet visat sig föreligga ett behov av att vid

bodelning kunna beakta att den ena maken ägde en pensionsförsäkring som mer hade karaktär av kapitalplacering än av anordning för normal pensionering. Den rikare maken hade vidare möjlighet att placera sina pengar i en pensionsförsäkring i syfte att undandra den andra maken del i denna. Det framhölls också att makarna kunde ha byggt upp en pensionsförsäkring hos den ena maken under den tidigare lagstiftningens tid i medvetande om att den enligt vad som då gällde skulle komma att delas mellan dem i händelse av bodelning.

För att jämkning skall medges krävs att det skulle vara oskäligt att undanta pensionsrätten från bodelning. Det har under förarbetena (prop. 1989/90:30 s.14 f) betonats att jämningsregeln är avsedd att vara en undantagsregel som skall tillämpas restriktivt. Huruvida ett undantagande av pensionsrätten är oskäligt skall bedömas med hänsyn till äktenskapets längd, makarnas ekonomiska förhållanden och omständigheterna i övrigt. I propositionen framhålls att ingen av de särskilt angivna omständigheterna är viktigare än någon annan. Man skall göra en helhetsbedömning av makarnas förhållanden. Framför allt vid långvariga äktenskap kan det framstå som oskäligt att den make som inte äger pensionsförsäkringen inte får del av dess värde vid bodelningen. Vad gäller makarnas ekonomiska förhållanden finns det, enligt förarbetena, skäl att beakta värdet av pensionsförsäkringen i förhållande till makarnas övriga nettotillgångar. Är värdet stort talar detta för att försäkringens värde bör åtminstone delvis ingå i bodelningen. Vidare bör beaktas om den make som inte äger försäkringen kommer att stå egendomslös eller nästan egendomslös efter bodelningen om försäkringen inte ingår. Av särskild betydelse för bedömningen har sagts böra vara hur makarna har sitt pensionsskydd ordnat. Är det fråga om en stor pensionsförsäkring som inte balanseras av en motsvarande pension på den andra makens sida, kan det finnas skäl att överväga en indragning helt eller delvis av försäkringen.

Bland omständigheterna i övrigt bör enligt motiven (se prop. 1989/90:30 s. 14 f) kunna beaktas om pensionsförsäkringen helt eller delvis framstår som en kapitalplacering mer än som ett normalt pensionsskydd. Vidare bör kunna beaktas hur uppbyggnaden av försäkringen har finansierats och om den make som äger försäkringen kan antas av sociala skäl ha ett särskilt behov som kan tillgodoses genom pensionsförsäkringen. Slutligen har den omständigheten att försäkringen enligt de regler som gällde före ÄktB införande skulle ha ingått i bodelningen sagts böra vara en omständighet som talar för att med stöd av jämningsregeln låta försäkringen åtminstone delvis ingå i bodelningen.

Som nämnts ovan kan makarna själva komma överens om att en sådan pensionsförsäkring som kan träffas av jämningsregeln skall

ingå i bodelningen. Denna möjlighet har stort praktiskt värde och kan exempelvis syfta till att tillförsäkra frånskild make del i andra makens ålderspension såsom ett sätt att fullgöra underhållsplikten. Det bör anmärkas att makarna också har möjligheten att ändra själva försäkringen, så att förhållandet mellan den del som utgör efterlevandepension och ålderspensionsdelen förändras (angående sådana ändringar, se prop 1986/87:1 bilaga 3 s. 233, 239 och 266).

I 10 kap. 5 § erinras om de begränsningar i principen att varje makes egendom ingår i bodelningen som följer av lagen (1927:77) om försäkringsavtal och lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande. Vad som åsyftas är bestämmelserna om att försäkring eller försäkringsbelopp vid försäkringstagarens död kan komma att tillfalla en förmånstagare. I korthet innebär detta att när förmånstagare är insatt, skall försäkringsbelopp som utfaller efter försäkringstagarens död ej ingå i dennes kvarlåtenskap. Beloppet tillfaller alltså förmånstagaren direkt. Är förmånstagare inte insatt, kommer utfallande belopp att ingå i kvarlåtenskapen som andra tillgångar efter den avlidne.

Om en makes andel med stöd av undantagsbestämmelsen i 11 kap. 4 § har beräknats som om värdet av en pensionsförsäkring eller tillgångar på ett pensionssparkonto hade ingått bland tillgångarna, och försäkringstagarens make inte kan få ut sin andel vid bodelningen, har han enligt 13 kap. 4 § rätt att vända sig direkt mot försäkringsgivaren, som är skyldig att återbetala vad som fattas. Återbetalningen skall göras från försäkringstagarens tillgodohavande, varför försäkringsgivarens eget anspråk på täckning för kostnader går före. När försäkringsgivaren återbetalar premier skall beloppet tas upp till beskattning. Tekniskt sett är återbetalningen en form av återköp, varför beskattningen skall ske hos försäkringstagaren. Detta gäller även om beloppet betalas ut direkt till försäkringstagarens make.

Som framgår av beskrivningen av det individuella pensionssparandet enligt lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande (avsnitt 2.3.2) har en strävan vid utformningen av bestämmelserna för den nya sparformen varit att så nära som möjligt anknyta till reglerna för försäkringssparande. Under det remissförfarande som föregick regeringens proposition om individuellt pensionssparande anvisade Försäkringsförbundet beträffande bodelningsreglerna en lösning som innebär en försäkringstekniskt grundad beräkning av den andel av sparmedlen som kan anses som ålders- respektive efterlevandepension. En sådan beräkning skulle därvid bygga på antaganden om dödlighet och framtida kapitalavkastning. I propositionen (prop. 1992/93:187 s. 121 f) påpekades att härigenom skulle kunna uppnås en i princip fullständig överensstämmelse med regleringen för pensionsförsäkringar. Metoden avvisades emellertid av departementschefen på den grunden att det är

en metod som framstår som främmande i ett system som är helt utan försäkringsinslag. Sparandet skall också, fortsatte departementschefen, administreras av institut som saknar kompetens på detta område.

Departementschefen föreslog i stället (prop. 1992/93:187 s. 122) att all rätt till pension som tillkommer en make på grund av pensionssparavtal skall undantas från bodelning. Detta skall gälla oavsett om förmånstagare förordnats eller inte. Resultatet av detta blir vid bodelning med anledning av äktenskapsskillnad att hela pensionsrätten blir att behandla som ålders- eller invalidpension enligt försäkring, fortsatte departementschefen. En sådan bestämmelse har tagits in i 10 kap. 3 § tredje stycket ÄktB. Departementschefen påpekade emellertid att den nu valda lösningen i en del fall kommer att innebära att rätt till pension enligt pensionssparandet undantas från bodelning i större utsträckning än vid försäkring. I de fall detta skulle medföra resultat som framstår som oskäliga bör, anförde departementschefen vidare, jämkning kunna ske med tillämpning av regeln i 10 kap. 3 § sista stycket. I sistnämnda regel har därför tagits in en hänvisning så att det framgår att den jämningsregeln också skall gälla för det individuella pensionssparandet.

I lagstiftningsärendet har vidare makarnas rätt att med stöd av 10 kap. 4 § ÄktB avtala om att rätt till pension på grund av pensionsförsäkring skall ingå i bodelningen utvidgats till att också omfatta rätt till pension på grund av pensionssparavtal. På motsvarande sätt har vederlagsregeln i 11 kap. 4 § ÄktB (se avsnitt 3.1.2) kommit att omfatta också det fallet att en make använt sitt giftorättsgods för inbetalningar enligt ett pensionssparavtal.

3.2.2 Värdering av försäkring

Som framgår av avsnitt 3.2.1 skulle privata pensionsförsäkringar före ÄktB:s tillkomst som regel ingå i bodelning. Sådana försäkringar upptogs till sitt tekniska återköpsvärde, vilket motsvarar viss andel i försäkringsbolagets s.k. premiereserv, eller summan av inbetalade premier plus beräknad avkastning minus kostnader. Till detta läggs beräknad upplupen återbäring. Beträffande värdering av försäkring i allmänhet gjorde familjelagssakkunniga i sitt betänkande SOU 1981:85 Äktenskapsbalk följande uttalande (s. 264 f).

En försäkring kan bli föremål för olika anspråk. Det kan röra sig om borgenärer, förmånstagare, arvingar eller make som har intressen som skall tillgodoses. Anspråken riktar sig mot det värde som försäkringen representerar.

Om försäkringsfallet har inträffat utgör det utfallande försäkringsbeloppet jämte återbäring försäkringens värde. Skall försäkringsbe-

loppet utbetalas i rater får värdet av framtida utbetalningar diskonteras om man skall räkna fram ett nuvärde på försäkringen.

Redan under försäkringstiden kan dock försäkringen representera ett värde som skall beaktas i olika sammanhang. Detta gäller dock inte om s.k. rena riskförsäkringar såsom gruppliv- eller tjänstegrupplivförsäkringar. Det bortses då här från det värde som det kan ligga i att äga en gammal individuell riskförsäkring med rätt att hålla den vid makt med låga premier och det värde som en försäkring kan ha på grund av förväntningar om ett nära förestående försäkringsfall. En försäkrings värde byggs upp av den del av premierna som innefattar ett sparande och utgörs av en andel i försäkringsbolagens s.k. premiereserv. Denna andel brukar betecknas som försäkringens tekniska återköpsvärde. Ett sådant värde kan man ha anledning att räkna med även om försäkringstagaren på grund av försäkringsvillkoren saknar möjlighet att påkalla återköp av försäkringen. Om försäkringstagaren har en sådan möjlighet brukar återköpsvärdet (dvs. det belopp som försäkringstagaren erhåller) vara detsamma som det tekniska återköpsvärdet. Därjämte brukar det föreligga en rätt till återbäring som uppstår genom att bolagen har en viss marginal vid premiesättningen.

En särskild svårighet föreligger när försäkringen är en pensionsförsäkring enligt kommunalskattelagen. De utfallande beloppen skall då i sinom tid inkomstbeskattas. Det tekniska återköpsvärdet blir här inte någon rättvisande mätare på försäkringens värde eftersom det inte beaktar den latent skatteskulden. Det är dock förenat med stora svårigheter att i olika situationer ta hänsyn till denna skuldbörda. Det är också en öppen fråga i vilken omfattning den skall beaktas enligt gällande rätt.

3.3 Underhåll efter äktenskapsskillnad

3.3.1 Principerna för bestämmande av underhållsbidrag

Bestämmelserna om underhåll efter äktenskapsskillnad fick sin nuvarande utformning i sak vid 1978 års översyn av reglerna om underhåll till barn och make (se härom prop. 1978/79:12 s. 139 f). Endast smärre redaktionella jämkningar vidtogs i samband med att reglerna upptogs i ÄktB. Med stöd i den restriktiva praxis som utbildat sig och med anslutning till principen att äktenskapets rättsverkningar såvitt möjligt inte borde utsträckas till att gälla efter en äktenskapsskillnad slogs fast att huvudregeln borde vara att frångilda betraktades som ekonomiskt oberoende av varandra. Detta borde komma till klart uttryck i lagen. I enlighet härmed innehåller 6 kap. 7 § första stycket ÄktB huvudregeln att varje make efter äktenskapsskillnad svarar för sin försörjning. Huvudregeln antogs kunna bidra till att makar inrättar sina förhållanden så att de är ekonomiskt oberoende av varandra. Den ansågs på så sätt kunna främja strävanden mot jämställdhet mellan könen.

Departementschefen konstaterade emellertid vidare att det inte gick att bortse från att också i framtiden främst de frånskilda kvinnorna ofta skulle komma att ha en påtagligt svag ekonomisk ställning. Särskilt gällde detta efter upplösningen av äldre äktenskap, som i högre grad präglats av den traditionella rollfördelningen mellan män och kvinnor. Men också i nyare äktenskap måste man räkna med att ena maken kunde ha ägnat avsevärd tid åt skötseln av hem och barn och därför kunde få svårt att efter en äktenskapsskillnad ge sig ut i förvärvslivet. Äktenskapslagstiftningen borde med tanke på dessa fall innehålla bestämmelser som — till skydd för den svagare parten — modifierade den uppställda huvudregeln. Man kunde också uttrycka saken på det sättet att en viss underhållsskyldighet mot frånskild make var motiverad när äktenskapet begränsat möjligheterna för maken att försörja sig på egen hand.

Bestämmelserna om underhållsskyldighet efter äktenskapsskillnad borde i första hand utformas så, att den frånskilda maken fick möjlighet att skaffa sig den ekonomiska självständighet som är eftersträfvansvärd. Bidrag borde därför i allmänhet utgå bara under en omställningsperiod och syfta till att ge den behövande maken möjligheter att genom utbildning och omskolning skaffa förvärvsarbete eller förbättra inkomsterna.

Departementschefen ansåg emellertid att underhållsbidrag efter äktenskapets upplösning undantagsvis borde komma i fråga för längre tid än en övergångstid (prop. 1978/79:12 s. 140). Efter ett långvarigt äktenskap kunde det i bland vara svårt för den part som ägnat all sin tid åt skötseln av barn och hem att komma in i förvärvslivet. Till detta kunde ålder och sjukdom medverka. Även om denna make kunde skaffa sig en mindre egen inkomst, kunde det någon gång vara berättigat att den andra betalade ett visst bidrag för längre tid. Departementschefen hänvisade till fall då den ena maken på grund av den sneda arbetsfördelningen i hemmet hade lyckats nå en god position i förvärvslivet, medan den andra, som ägnat sin tid åt hus och hem, har förlorat motsvarande möjligheter. Han framhöll emellertid att man borde vara restriktiv med att bestämma underhållsbidrag för tid utöver en omställningsperiod.

Eftersom underhållsbidrag i första hand är tänkt att tillgodose frånskild makes löpande behov av pengar till försörjningen, är den naturliga huvudregeln den att bidraget skall utgå periodiskt. Makarna kan själva komma överens om för vilka perioder bidrag skall utgå, månadsvis, kvartalsvis eller för annan bestämd tidsrymd. Några motsvarigheter till föräldrabalkens föreskrifter om betalningsperioder beträffande underhållsbidrag till barn finns inte i ÄktB. Det är emellertid vanligt att även bidrag till make utgår förskottsvis för kalendermånad.

Underhållsbidrag kan emellertid utgå med ett engångsbelopp om det finns särskilda skäl. Ett sådant skäl kan vara att makarna en gång för alla önskar reglera samtliga sina ekonomiska mellanhavanden. Mot den underhållsskyldiges bestridande kan man tänka sig att ett engångsbidrag bedöms lämpligt, när det med fog kan antas att det möter svårigheter att få ut periodiska bidrag i framtiden. En omständighet att beakta kan vidare vara att underhållsplikten upphör vid den underhållsskyldiges död.

Liksom GB medger ÄktB att bidrag utgår såväl periodiskt som med ett engångsbelopp. Engångsbeloppet kan då vara avsett att täcka särskilda kostnader i samband med skilsmässan, t.ex. kostnader för ny bostad, möbler, flyttning m.m., och det periodiska bidraget löpande underhåll. Ett engångsbidrag utgör i sådana fall ett slags etableringshjälp åt den underhållsberättigade maken.

Ett mera udda syfte med underhållsbidrag är att bidraget skall kunna tjäna som bodelningskorrektiv när egendomsfördelningen efter äktenskapets upplösning blir mycket ojämn. Så kunde ske redan enligt GB men det engångsbidrag som då skulle kunna utdömas gick väl in under lagens vida rekvisit, enligt vilka man skulle beakta den ena makens behov och den andras förmåga och övriga omständigheter. I litteraturen (Tottie, a.a., s. 142) har anförts att tanken på underhållsbidrag som bodelningsregulator inte är lika väl förenlig med den snäva utformning underhållsreglerna erhöll 1978 och med kravet på ett orsakssamband mellan det föreliggande behovet av ett underhåll och förhållandena under äktenskapet. I förarbetena till ÄktB uttalade departementschefen emellertid (prop. 1986/87:1 s.176) att eftersom några regler om jämkning av villkor i gåva eller testamente inte förs in i ÄktB, bör även i fortsättningen engångsunderhåll kunna användas för att korrigera orimliga bodelningsresultat i vissa fall. Enligt vad som uttalades i motiven (prop. 1986/87:1 s. 190) är denna möjlighet avsedd att utnyttjas främst i de sannolikt mycket sällsynta fall då en make efter bodelningen skulle komma att stå helt eller nästan helt utan egendom medan den andra maken — främst på grund av att merparten av dennes egendom har varit enskild till följd av villkor vid gåva eller i testamente — skulle ha kvar egendom till betydande värde. I detta sammanhang pekade departementschefen på de i västnordisk lagstiftning förefintliga s.k. orimligt-ringa-reglerna, vilka medger jämkning av bodelningsresultatet när egendomsfördelningen blir mycket sned på grund av förekomsten av enskild egendom. Dessa regler kan medföra att egendom förs över från den ekonomiskt starkare till den ekonomiskt svagare maken. Samma syfte har, framhöll departementschefen, bestämmelsen om engångsunderhåll.

Den bestämmelse som departementschefen närmast synes syfta på är den danska "urimeligt-ringe-reglen" i § 56 aegteskabsloven, dvs.

1969 års lov om ægteskabs indgåelse och opløsning (Tottie, a.a., s. 143). Den ger en möjlighet att i samband med separation (motsvarande GB:s hemskillnadsinstitut) eller skilsmässa i ett äktenskap där det finns saereje (enskild egendom) tilldöma den ekonomiskt svagare maken ett belopp i pengar. De omständigheter som paragrafen särskilt framhäver såsom talande för en sådan utjämning är makarnas egendomsförhållanden och äktenskapets varaktighet. Paragrafen förutsätter för sin tillämpning att det föreligger en väsentlig skillnad mellan de värden som makarna var för sig äger hålla utanför bodelningen och att det inte finns delningsbar egendom som i tillräcklig omfattning tillfaller den ekonomiskt svagare maken. Det huvudsakliga syftet är att trygga ett slags etableringshjälp till en make som efter ett äktenskap med goda ekonomiska villkor finner sig ryckt ur sin invanda tillvaro och berövad sina tidigare förmåner. Pengar kan behövas för att skaffa ny bostad och möbler samt betala flyttningskostnader. En annan faktor som sägs kunna få betydelse är om den make som flyttar har vårdnaden om barn som följer med till det nya hemmet. Vidare kan det finnas behov av ett engångsbelopp för utbildning eller arbetsträning som komplement till eller i stället för underhållsbidrag (Danielson m.fl., Äkteskabsloven, 2 udg., Köpenhamn 1984 s. 294 ff).

Det har sagts att en viss ledning för tillämpningen av de svenska reglerna om jämkning av äktenskapsförord och om engångsunderhåll som bodelningskorrektiv bör kunna hämtas från dansk rätt (Eriksson i SvJT 1989 s. 333 f). Såvitt avser engångsunderhåll är dock att märka att det inte torde vara främmande för svensk rätt att — ibland vid sidan om ett periodiskt bidrag — bestämma ett engångsbidrag utan att detta på något sätt behöver stå i samband med bodelningsutfallet. Det bör vidare noteras att den danska regeln direkt syftar till att korrigera bodelningsutfallet, varvid underhållsläget för makarna endast är en av flera omständigheter som kan beaktas. Enligt doktrinen (Tottie, a.a., s. 144) är det inte helt klart vad kopplingen till underhållsreglerna i ÄktB betyder för möjligheten att fastställa engångsbidrag som bodelningskorrektiv. Det har anförts att det någonstans måste gå en gräns bortom vilken den underhållskrävande makens förvärvsförmåga lägger hinder i vägen för varje utjämningsförsök hur oskäligen egendomsfördelningen än ter sig i det enskilda fallet.

Engångsunderhåll har också nämnts som en möjlighet att eliminera oskäligen verkningar av undantaganderätten enligt ÄktB 10:3 andra stycket. I samband med att möjligheten att i vissa fall i bodelning dra in en sådan rätt till pensionsförsäkring som normalt skall hållas utanför bodelning infördes uttalade departementschefen (prop. 1989/90:30 s. 15 f) bl. a. följande.

Slutligen bör påpekas att oskäligen verkningar av regeln i 10 kap. 3 § andra stycket ofta kan elimineras på andra sätt än genom att den nya regeln i tredje stycket utnyttjas. Jämkning av bodelning (12 kap. 1 § ÄktB), jämkning av äktenskapsförord (12 kap. 3 §) och engångsunderhållsbidrag (6 kap. 8 §) är exempel på sådana sätt. Det tidigare berörda övergångsproblemet bör uppmärksammas även i detta sammanhang. Att de nu diskuterade pensionsförsäkringarna undantas från bodelning enligt ÄktB men däremot ingick i bodelning enligt GB kan i vissa fall leda till ett dramatiskt förändrat utfall av bodelningsreglerna. I sådana fall kan det kanske — i den mån saken inte kan rättas till genom ett utnyttjande av den nu föreslagna jämningsregeln — finnas skäl att tillämpa jämningsregeln i 12 kap. 1 eller 3 § ÄktB eller att tillgripa ett engångsunderhåll — kanske även när den ekonomiskt svagare maken inte står egendomslös eller nästan egendomslös efter bodelningen. I vart fall borde detta kunna gälla under en övergångstid efter ÄktB:s ikraftträdande.

Om en make skall betala ett engångsunderhåll till den andra maken vid bodelningen, skall makarnas andelar i det gemensamma giftorättsgodset enligt 11 kap. 6 § ÄktB beräknas med hänsyn härtill. Bidragsbeloppet skall alltså inte ingå i delningen utan principen är att hela beloppet tas från den bidragspliktiges andel och läggs till den andra makens andel.

Eftersom rätten till underhållsbidrag är kopplad till skillnadsreglerna kan ett engångsunderhåll som bodelningskorrektiv inte komma i fråga vid bodelning efter ena makens död. Den efterlevande maken får anses skyddad genom reglerna i 3 kap. ärvdabalken.

Processuella bestämmelser om underhåll finns i 14 kap. ÄktB, främst i 5 och 7 §§, när frågan kommer upp i samband med äktenskapsmål, och i 15 och 16 §§, när underhållsfrågan handläggs för sig.

Ett yrkande om underhållsbidrag efter äktenskapsskillnad kan framställas i samband med äktenskapsskillnaden eller senare. Det finns inte någon föreskrift om att talan måste väckas inom viss tid från äktenskapets upplösning. Har en fränskild make lyckats klara sin egen försörjning under en tid efter skilsmässan, kan det dock minska utsikterna att vinna framgång med en underhållstalan som väcks i ett senare skede.

3.3.2 Jämkning av underhållsbidrag

Jämkning av vad som har blivit bestämt om underhåll regleras i 6 kap. 11 § ÄktB. Paragrafen behandlar två olika jämningsfall, nämligen dels jämkning föranledd av att förhållandena har ändrats (första stycket) dels jämkning på grund av att ett avtal är oskäligt mot endera maken (andra stycket). Sitt nuvarande innehåll i sak erhöill bestämmelserna vid 1978 års översyn av underhållsreglerna. De upptogs då i 5 kap. 9 § och 11 kap. 15 § GB men blev sammanförda i ÄktB.

Jämkning med hänsyn till att förhållandena har ändrats kan göras vare sig bidraget blivit fastställt i dom eller det har bestämts i avtal mellan makarna. Jämkning kan ske också om domen eller avtalet gick ut på att något bidrag ej skulle utgå. Det är inte endast bidragsbeloppen som kan jämkas utan även andra villkor, såsom angående betalningsperioderna.

Jämkning skall i första hand avse framtida periodiska bidrag. För tid innan talan har väckts får jämkning — s.k. retroaktiv jämkning — mot en parts bestridande göras endast på det sättet att obetalda bidrag sätts ned eller tas bort. En skyldighet att efter jämkning på grund av ändrade förhållanden betala tillbaka redan erhållna bidrag för förfluten tid kan således inte åläggas den underhållsberättigade mot dennes vilja. Inte heller kan den underhållsskyldige åläggas att för tid innan talan väcktes utge ett förhöjt bidrag.

Möjligheten att höja framtida periodiska bidrag som utgår efter äktenskapsskillnad är vidare begränsad. För en höjning utöver det högsta belopp till vilket bidraget tidigare har varit bestämt krävs synnerliga skäl. Det kan t.ex. när bidraget bestämdes ha skett en allvarlig felbedömning av den underhållsberättigade makens möjligheter att själv bidra till sin försörjning. Har ett bidrag en gång jämkats nedåt, krävs inte synnerliga skäl för att i en ny jämningsprocess åter höja beloppet till det som ursprungligen utgick.

Kravet på synnerliga skäl för jämkning gäller alltså när ett bidrag tidigare har blivit bestämt. Däremot behöver synnerliga skäl inte föreligga för att bidrag skall dömas ut när det tidigare har bestämts att bidrag inte skall utgå. Behov av att fastställa ett bidrag under en övergångsperiod, torde när bidrag inte varit bestämt från början, förekomma bara undantagsvis. Om det då är skäligt att döma ut bidrag har något ytterligare hinder ansetts inte böra ställas upp (se prop. 1978/79:12 s. 143). Blir det fråga om att döma ut ett bidrag för längre tid fordras enligt 6 kap. 7 § tredje stycket att det föreligger synnerliga skäl. Redan häri ligger således en bestämd begränsning.

Underhållsbidrag i form av engångsbelopp får inte jämkas på grund av ändrade förhållanden mot en parts bestridande. Inte heller får ett nytt engångsbelopp fastställas eller ett periodiskt bidrag bestämmas utöver engångsbeloppet (se prop. 1978/79:12 s. 144). Däremot torde det inte finnas något hinder att på grund av ändrade förhållanden jämkas ett periodiskt bidrag som ursprungligen bestämdes att utgå vid sidan om ett engångsbidrag (SOU 1977:37, s. 115).

Bestämmelsen i 6 kap. 11 § andra stycket om *jämkning på grund av oskälighet* tar sikte endast på underhåll fastställt i avtal. När domstolen har prövat frågan anses tillräckliga garantier föreligga för att utgången inte skall bli oskälig mot någondera maken. I enlighet därmed anses en underhållsfråga vara bestämd genom avtal även om

avtalet givits in till rätten och denna fastställt underhållsskyldigheten i enlighet med vad makarna överenskommit. Någon rättens prövning sker inte heller om den underhållskrävande makens yrkande medges av den andra maken. Också i sådant fall anses underhållet bestämt genom avtal (se Beckman-Höglund, Svensk familjerättspraxis, Norstedts laghandböcker, A IV d 1 med anförda rättsfall).

Jämkning på grund av oskälighet kan — till skillnad från jämkning på grund av ändrade förhållanden — även avse ett avtal om underhållsbidrag i form av ett engångsbelopp.

Formuleringen av 6 kap. 11 § andra stycket ansluter till den s.k. generalklausulen i 36 § avtalslagen. Bestämmelserna i andra stycket talar dock inte om oskälighet på grund av "senare inträffade förhållanden" som det sägs i generalklausulen i avtalslagen. Sådana omständigheter skall beaktas enligt första styckets regler om jämkning vid ändrade förhållanden. Enligt förarbetena innebär regleringen att möjligheterna att få ett underhåll jämkat på grund av omständigheter som har förelegat redan när avtalet slöts blir desamma som gäller för rent förmögenhetsrättsliga avtal. I prop. 1978/79:12 uttalade departementschefen (s. 118) att vid prövningen sålunda kan beaktas om motparten har fått igenom avtalet genom aggressivt uppträdande, överraskningstaktik eller annat missbruk av förhandlingsläget. Det bör också vara möjligt, fortsatte departementschefen, att jämka ett avtal som har grundats på oriktiga uppgifter, oavsett om dessa har lämnats i god tro eller inte, om avtalet med hänsyn till omständigheterna även i övrigt är oskäligt.

Har underhållsbidrag betalats i enlighet med ett avtal som varit oskäligt alltsedan det tillkom, kan det tänkas att retroaktiv jämkning i vissa fall behöver kunna tillgripas. Eftersom det här gäller förhållanden som förelåg redan när avtalet slöts, har det ansetts att möjlighet bör finnas både att låta bidragsskyldigheten helt upphöra eller sätta ner den och att bestämma att bidrag skall utgå med högre belopp än som framgår av avtalet (se prop. 1978/79:12 s. 120 och 144).

Giltigheten av ett avtal om underhåll kan prövas även med analog tillämpning av allmänna principer om avtals ogiltighet. Domstolarna torde vid tillämpning av sådana principer anse sig ha något friare händer när fråga är om familjerättsliga avtal (se härom Tottie, a.a., s. 156 med där gjorda hänvisningar).

4 Överväganden och förslag

4.1 Allmänna utgångspunkter

Det finns åtminstone två olika sätt att se på makars pensionsrättigheter i samband med en äktenskapsskillnad.

Enligt det ena synsättet är pensionsrättigheter rättigheter av ekonomisk art som i princip bör delas lika mellan makarna på samma sätt som andra tillgångar av ekonomiskt värde.

Enligt det andra synsättet är en makes pensionsrättigheter en större eller mindre del av makens förmåga att försörja sig efter äktenskapets upplösning, och utjämning mellan makarna av pensionsrättigheter bör därför komma i fråga bara i överensstämmelse med de principer som gäller om underhållsskyldighet efter äktenskapsskillnad.

Det första synsättet innebär alltså att pensionsrättigheter är rättigheter av ekonomisk art som i princip bör delas lika mellan makarna på samma sätt som andra tillgångar — något som uppfattas som särskilt naturligt till den del pensionsrättigheten har förvärvats under äktenskapet. Ett sådant synsätt underlättas av att det går relativt enkelt att beräkna det matematiska nuvärdet av en framtida pensionsrättighet; när det gäller privata försäkringar lämnar försäkringsbolagen regelmässigt sådana uppgifter minst en gång per år. Som angetts i avsnitt 3.2.1 gäller visserligen sedan länge i svensk rätt att pensionsrättigheter oftast hålls utanför bodelning, men detta görs i stor utsträckning av skäl som i och för sig inte skulle hindra att rättigheterna makarna emellan beaktades åtminstone så långt det var möjligt utan att rättigheterna fördes över till den andra maken.

Mot detta synsätt kan invändas att det ekonomiska värdet av en framtida pensionsrättighet är osäkert för innehavaren genom att han inte vet om han kommer att leva så länge att han får uppbära någon pension och att rättighetens värde i varje fall är oåtkomligt för honom fram till dess att de individuella pensionsbeloppen förfaller till betalning. Att det ekonomiska värdet av en tillgång är i någon bemärkelse osäkert utgör visserligen allmänt sett inte något hinder mot att tillgången tas med i bodelning. Speciellt för pensionsrättigheter är emellertid att osäkerheten finns där bara för den berörda individen — statistiskt och matematiskt är värdet säkert — och att individen oftast

inte kan undanröja osäkerheten genom att flytta sitt tillgodohavande till någon annan placering.

Ytterligare kan — med en annan typ av argumentering — invändas att det kapitaliserade värdet av framtida pensionsrättigheter ofta är mycket stort i förhållande till värdet av tillgångarna i övrigt i ett genomsnittligt bo (se avsnitt 4.6). Om pensionsrättigheten — av sociala skäl och av hänsyn till den förpliktade — ändå i sin helhet skulle läggas på den make som hade pensionsrättigheten, skulle det ofta betyda att den andra maken fick all övrig egendom i boet. Med tanke på att pensionsrättigheten är oåtkomlig för den berättigade till dess att de enskilda pensionsbeloppen förfaller till betalning skulle ett konsekvent genomförande av det nu diskuterade synsättet i många fall leda till resultat som skulle framstå som uppenbart orimliga.

För det andra synsättet — alltså att makarnas pensionsrättigheter utgör en större eller mindre del av deras förmåga att försörja sig efter äktenskapet och att utjämning av pensionsrättigheterna bör komma i fråga bara i enlighet med principerna om underhållsskyldighet efter äktenskapsskillnad — talar bl.a. en jämförelse med hur man behandlar makarnas förmåga att skaffa sig inkomster genom förvärvsarbete. Om arbetsfördelningen mellan makarna under äktenskapet har varit sådan att t.ex. mannen har kunnat skaffa sig en position i förvärvslivet med goda framtida inkomstmöjligheter, medan kvinnan gått miste om denna möjlighet genom att hon ägnat sin tid åt barnen och hemmet, kan det utgöra skäl för underhållsbidrag även efter en övergångstid (se avsnitt 3.3.1 ovan). Däremot har det såvitt utredningen känner till inte hävdats att man borde beräkna nuvärdet av mannens framtida förvärvsinkomster och låta detta nuvärdesbelopp påverka bodelningen. Att sådana resonemang inte har förts behöver inte betyda att tanken skulle helt sakna berättigande — en makes framtida förvärvsmöjligheter är ofta inte mer osäkra än hans utsikter att få uppbära intjänad pension — men det framstår som främmande för den svenska äktenskapsrätten, där giftorättens verkningar inte ansetts omfatta egendom som är oöverlåtbar för ägarmaken eller på grund av sin konstruktion knuten till den berättigades person.

Bärigheten av resonemanget att pensionsrättigheter principiellt skall behandlas inom ramen för reglerna om underhållsskyldighet beror naturligtvis till stor del på innehållet i underhållsreglerna och på hur dessa tolkas och tillämpas.

Om man vid tillämpningen av 6 kap. 7 § ÄktB inte tar hänsyn till hur förhållandena kommer att gestalta sig när parterna uppnår pensionsåldern, även när denna ligger kanske tio-femton år framåt i tiden, kan följden lätt bli att underhållsbidrag inte bestäms trots att ett sådant skulle ha varit befogat för tiden efter den aktiva förvärvsperioden. Vid 1978 års reform av äktenskapsrättens underhållsregler

uttalades att en viss underhållsskyldighet mot fränskild make är motiverad när äktenskapet har begränsat möjligheterna för maken att försörja sig på egen hand (prop. 1978/79:12 s. 139), och detta bör enligt utredningens mening gälla även om bristerna i den ekonomiskt svagare makens försörjningsförmåga — eller bristen på balans mellan makarnas försörjningsförmåga — inte avser tiden närmast efter äktenskapsskillnaden.

Tanken att den ena maken skulle behöva ta ansvar för den andra makens försörjning så långt som kanske femton år efter äktenskapets upplösning kan visserligen tyckas stå alltför mycket i strid med gällande principer på området. Vid 1978 års reform framhölls att äktenskapets rättsverkningar såvitt möjligt inte borde utsträckas till att gälla efter en äktenskapsskillnad. Rätten att få ett äktenskap upplöst skulle i annat fall vara ofullständig. Motiven för regeln synes emellertid ha flera sidor, utan att detta utsagts klart i lagförarbetena. Ett syfte med regeln angavs vara att bidra till att makar inrättar sina förhållanden så att de blir ekonomiskt oberoende av varandra och på detta sätt strävandena efter jämställdhet mellan könen främjas. Samtidigt är det uppenbarligen ett syfte med reglerna att makarna i samband med äktenskapsskillnaden skall kunna slutreglera sina förhållanden och inte i fortsättningen vara sammanhållna av ekonomiska band. Och det senare av dessa syften kan tillgodoses även om hänsyn skall tas till hur den ekonomiskt svagare makens förhållanden kommer att gestalta sig efter en framtida pensionering, nämligen om makens underhållsbehov tillgodoses genom tillämpning av någon av reglerna om jämkning av bodelning eller genom att maken tillerkänns ett underhållsbidrag i form av engångsbelopp.

Hur man ställer sig till de olika synsätt som nu har angetts påverkas också i stor utsträckning av vilka exempel som ställs upp. Om man tänker sig ett fall där en make blir tvungen att avstå all övrig egendom i boet för att behålla sin pensionsrättighet och att han sedan avlider ett år innan pensionen skall börja betalas ut, blir man benägen att hålla med om att pensionsrättigheter är en del av den framtida försörjningsförmågan och inte har något egentligt värde innan pensionen börjar betalas ut. Tänker man sig å andra sidan ett fall där två makar skiljer sig efter ett långvarigt äktenskap och den ena maken får behålla sin pensionsrättighet och därutöver får halva bobehållningen samt att den maken sedan lyfter en väl tilltagen pension i tjugo år, medan den andra maken under samma tid lever på en betydligt mera spartansk nivå, framstår det som rimligt att makarna på något sätt hade delat på pensionsrättigheten.

Det går enligt utredningens mening inte att entydigt säga att det ena av de båda diskuterade synsätten är riktigt och det andra felaktigt. Utredningen ser dock frågorna om vardera makens framtida försörj-

ningsmöjligheter som de både praktiskt och principiellt viktigaste. Det betyder dock inte att frågor om beaktande av pensionsrättigheter i varje situation bör prövas enligt kriterierna i 6 kap. 7 § ÄktB. För att ett rimligt resultat skall kunna uppnås i så många enskilda fall som möjligt måste i stället accepteras att frågor om brister i den ena makens pensionsskydd eller om snedfördelning av pensionsrättigheterna mellan makarna kan komma upp både som rena underhållsfrågor och vid flera olika bodelningsregler. Utredningens direktiv tar också i första hand sikte på bodelningsreglerna.

Mera konkret kan utredningens uppdrag sammanfattas så, att utredningen skall utforma bodelningsregler som får till följd att pensionsrättigheter i större utsträckning än för närvarande beaktas vid en bodelning med anledning av äktenskapsskillnad. Eftersom ÄktB:s bodelningsregler utgör en helhet måste emellertid enskilda regler komplettera varandra. Fördelningen av makarnas pensionsrättigheter kan inte ses isolerat utan måste betraktas som en del av makarnas ekonomiska förhållanden. Bedömningen av om ett bodelningsresultat är oskäligt eller inte bör därför grundas på det samlade ekonomiska utfallet för respektive make, varvid makarnas pensionsskydd bör vara en av de omständigheter som vägs in.

Även om förvärvsfrekvensen bland kvinnor ökat under de drygt 30 år som gått sedan ATP infördes, och kvinnorna ökat sin andel vad gäller både antal poäng och antal poängår, så har kvinnorna alltjämt ett betydligt sämre pensionsskydd inom det allmänna pensionssystemet än vad männen har (se avsnitt 2.6 ovan). Det kan på goda grunder antas att skillnaderna mellan mäns och kvinnors pensionsrättigheter är ännu större inom tjänstepensionssystemen. En undersökning av mäns och kvinnors pensionsrättigheter på grund av privata pensionsförsäkringar och individuellt pensionssparande skulle utan tvekan visa att männens andel översteg kvinnornas. Utredningen har övervägt om detta motiverar bodelningsregler som till sin formella utformning är särskilt inriktade på att stärka kvinnornas ställning vid en skilsmässa men inte kunnat finna några fördelar med en sådan ordning. Detta syfte kan tillgodoses lika bra med könsneutrala regler om skydd för den ekonomiskt svagare maken. Dessutom är det naturligtvis ibland mannen som är den ekonomiskt svagare maken, och reglerna måste fungera också i sådana fall. Det sagda hindrar inte att reglerna under överskådlig framtid i praktiken oftast kommer att verka som ett skydd för kvinnan vid en bodelning (se avsnitt 4.7.2).

Som tidigare nämnts är ÄktB:s bodelnings- och underhållsregler fr.o.m. den 1 januari 1995 även tillämpliga på två personer av samma kön som har låtit registrera sitt partnerskap enligt lagen (1994:1117) om registrerat partnerskap. Även utredningens förslag till ändringar i ÄktB är avsedda att tillämpas på sådana personer. En förutsättning

för detta är emellertid att de förslagna reglerna är könsneutrala till sin formella utformning (jfr 3 kap. 3 § lagen (1994:1117) om registrerat partnerskap).

4.2 Vilka pensionsrättigheter skall ingå i bodelning?

4.2.1 Bodelning efter äktenskapsskillnad

Enligt gällande rätt undantas pensionsrättigheter på grund av privat pensionsförsäkring och pensionssparande enligt lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande från bodelning efter äktenskapsskillnad genom bestämmelserna i 10 kap. 3 § andra och tredje styckena ÄktB.¹ Av skäl som anförts i utredningens direktiv bör dessa bestämmelser inte längre gälla i äktenskapsskillnadsfallen. En särskild fråga är om bestämmelserna skall finnas kvar vid bodelning med anledning av dödsfall. Utredningen återkommer till detta spørsmål under närmast följande rubrik. Redan här bör dock nämnas att utredningens överväganden mynnar ut i att nuvarande undantaganderegeln bör fortsätta att gälla för dödsfallssituationerna.

När det gäller övriga pensionsrättigheter innebär direktiven att utredningen inte skall föreslå några bestämmelser som leder till att sådana pensionsrättigheter i framtiden skall ingå i bodelning efter äktenskapsskillnad. Utredningen skall emellertid utarbeta förslag som innebär att sådan rätt till pension kan beaktas om det med hänsyn till makarnas förhållanden i det enskilda fallet är uppenbart oskäligt att undanta rättigheterna från bodelningen. Hur dessa rättigheter skall kunna beaktas behandlas i avsnitt 4.3 och 4.4.

Ställningstagandet att sådana pensionsrättigheter som nu undantas från bodelning enligt 10 kap. 3 § andra och tredje styckena i framtiden som regel skall ingå i bodelning efter äktenskapsskillnad kan i vissa fall leda till oskäliga konsekvenser. Som framgår av beskrivningen av gällande rätt var det starkaste skälet till att undantagandebestämmelserna infördes den kritik som riktats mot att pensionsförsäkringar tidigare inte följde samma regler som annan pension. Kritiken mot att

¹I det följande används beteckningen "privat pensionsförsäkring" för sådana P-försäkringar (i kommunalskattelagens mening) som inte omfattas av 10 kap. 3 § första stycket. Angående denna gränsdragning se specialmotiveringen till nämnda paragraf. När uttrycket "individuellt pensionssparande" används utan precisering, förutsätts det att rätten på grund av sådant sparande faller utanför tillämpningsområdet för samma stycke.

pensionsförsäkringar beaktades vid bodelning efter äktenskapsskillnad framträdde med särskild styrka i det fallet att den andra maken hade en rätt till pension vars värde inte ingick i bodelningen. Om undantagandebestämmelserna i 10 kap. 3 § andra och tredje styckena upphävs utan att någon annan bestämmelse införs, kan motsvarande kritik med fog komma att riktas mot de nya reglerna.

I många fall skulle en jämkning enligt 12 kap. 1 § ÄktB kunna förhindra orättvisor i ett sådant fall där den ena makens pensionsrättigheter skulle ingå i bodelningen medan den andra makens rätt till pension skulle falla utanför. Korrigering med hjälp av jämningsregeln i 12 kap. 1 § är emellertid bara möjlig på så sätt att en make får behålla mer av sitt giftorättsgods än vad som skulle bli följden vid en likadelning. Om den make vars rätt till pension faller utanför bodelningen också äger merparten av giftorättsgodset är en jämkning enligt 12 kap. 1 § alltså inte aktuell. I enskilda fall kan något av ÄktB:s övriga bodelningskorrektiv — i första hand jämkning av äktenskapsförord eller underhållsbidrag i form av engångsbelopp — tillhandahålla en lösning, men det är enligt utredningens mening ändamålsenligt att också införa en undantagsregel som tar sikte direkt på privata pensionsförsäkringar och individuellt pensionssparande.

Utredningen föreslår att sådana pensionsrättigheter skall kunna helt eller delvis undantas från bodelningen om det med hänsyn till makarnas ekonomiska förhållanden och omständigheterna i övrigt framstår som oskäligt att de ingår i denna. Beträffande den närmare innebörden av den föreslagna regeln hänvisas till specialmotiveringen. En viss ledning för tillämpningen kan hämtas i de uttalanden som gjordes vid tillkomsten av det nuvarande fjärde stycket i 10 kap. 3 § ÄktB.

Enligt svensk rätt ankommer det i första hand på makarna själva att komma överens om hur egendomen skall fördelas mellan dem vid bodelningen (se avsnitt 3.1.4). Makarnas befogenhet att avtala om fördelningen av egendomen avser alla frågor som kan aktualiseras vid en bodelning. Om makarna är ense bör de i överensstämmelse härmed också kunna komma överens om att pensionsrättigheter till följd av privat pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande inte skall ingå i bodelningen.

Utredningen har också övervägt ytterligare lagändringar för att öka makarnas handlingsutrymme vid bodelning som omfattar pensionsrättigheter. Pensionsförsäkring och individuellt pensionssparande får under den försäkrades/pensionsspararens livstid överlåtas endast till följd av ändrat anställningsförhållande (pensionsförsäkring), utmätning, ackord, konkurs eller bodelning. Före den 1 januari 1994 gällde beträffande pensionsförsäkring vid bodelning att försäkringstagaren (överlåtaren) även efter överlåtelsen var skattskyldig för

utfallande belopp såvida överlåtaren inte skulle ha varit berättigad till avdrag för periodiskt understöd till förvärvaren av försäkringen. Numera har emellertid regeln om kvarstående skattskyldighet utmönstrats utom såvitt gäller överlåtelse genom bodelning under bestående äktenskap.

Beträffande individuellt pensionsparande medges endast avdrag för inbetalning på eget pensionssparkonto. Om rätten enligt pensionssparavtalet i sin helhet övergår till den andra maken övertar denne också pensionssparkontot. Har rätten enligt avtalet delats skall pensionssparinstitutet upprätta ett pensionssparavtal även för den andra maken och fördela tillgångarna mellan kontona i enlighet med som bestämts vid bodelningen. Genom en hänvisning till vad som gäller för förmånstagare anges att den som genom bodelning förvärvat rätt enligt ett pensionssparavtal inte får göra egna inbetalningar på kontot (4 kap. 12 och 16 §§ lagen (1993:931) om individuellt pensionsparande).

Lagstiftaren ställer således inte upp några hinder i fråga om att överlåta pensionsförsäkringar genom bodelning med anledning av äktenskapsskillnad. Möjligheten att använda pensionsförsäkring som ett led i den ekonomiska uppgörelsen i samband med en äktenskapsskillnad skulle emellertid bli ännu större om ursprunglig ägare tilläts göra avdrag även för premie avseende pensionsförsäkring som tillhör fränskild make. Från försäkringsbranschens sida har flera gånger efterlysts avdragsrätt för försäkring ägd av make. Detta branschkrav avvisades i prop. 1993/94:85 s. 37 med motiveringen att avdragsfrågan inte kan ses isolerad och att de fortsatta överväganden som kan bli aktuella för att förbättra ålderspension för makar med ingen eller låg förvärvsinkomst bör ske med utgångspunkt från principen om särbeskattning av makar. Ställningstagandet i propositionen godtogs av riksdagen. Mot denna bakgrund bör inte nu läggas fram något nytt förslag om avdragsrätt för ursprunglig ägare för premie avseende försäkring som överlåtits till tidigare make. Utredningen föreslår därför inte några ändringar i de bestämmelser som gäller vid överlåtelse genom bodelning av rätt till pension på grund av pensionsförsäkring eller individuellt pensionsparande. Det kan dock ifrågasättas om inte en make som har förvärvat en försäkring genom bodelning borde medges avdragsrätt för egen premiebetalning åtminstone om äktenskapet senare upphör.

Utredningens förslag att rätt till pension på grund av privat försäkring eller individuellt pensionsparande som regel skall ingå i bodelning med anledning av äktenskapsskillnad innebär att vederlagsregeln i 11 kap. 4 § ÄktB skulle få ett snävare och annorlunda tillämpningsområde såvitt avser sådana rättigheter. Regeln skulle bli tillämplig bara om den föreslagna nya undantagsregeln i 10 kap. 3 § — som tillåter att en make vid äktenskapsskillnad trots allt får hålla

sin pensionsförsäkring eller sitt individuella pensionssparande utanför bodelningen — är tillämplig. Det skulle enligt utredningens mening inte vara rimligt att tillämpa vederlagsregeln i en sådan situation. Om ett fullständigt undantagande av pensionsrättigheten — utan tillämpning av någon vederlagsregel — skulle ge ett alltför gynnsamt resultat för den make som har pensionsrättigheten, finns alltid möjligheten att bara ta undan pensionsrättigheten delvis.

Utredningen föreslår alltså att vederlagsregeln i 11 kap. 4 § andra stycket begränsas till att omfatta sådana rättigheter som anges i 10 kap. 3 § första stycket. Det kan visserligen ifrågasättas om regeln fyller någon praktisk funktion för dessa rättigheter. Ett exempel som nämnts är dock när en make innehar viss bestämd egendom med fri förfoganderätt (Tottie, Äktenskapsbalken och promulgationslag m.m., 1990, s. 348). Utredningen vill därför inte föreslå att vederlagsregeln upphävs för dessa rättigheters del.

En motsvarande fråga uppkommer när det gäller skuldtäckningsregeln i 11 kap. 2 § tredje stycket. Även om det inte är särskilt praktiskt att någon har dragit på sig betydande skulder för att skaffa sig en pensionsförsäkring eller ett individuellt pensionssparande, föreslår utredningen inte någon ändring här. Bestämmelsen blir i första hand tillämplig i den situationen att den efterlevande maken vid bodelning med anledning av dödsfall har skulder för en sådan pensionsrättighet; som nämnts föreslår utredningen att pensionsrättigheter på grund av privata pensionsförsäkringar eller individuellt pensionssparande i den situationen skall vara undantagna från bodelning även i fortsättningen (se nästa avsnitt).

Genom den föreslagna begränsningen av tillämpningsområdet för 11 kap. 4 § kommer bestämmelsen i 13 kap. 4 § att sakna tillämpningsområde. Utredningen föreslår därför att den bestämmelsen upphävs.

4.2.2 Bodelning efter dödsfall

Utredningens uppdrag omfattar inte att lämna förslag beträffande pensionsrättigheter vid bodelning med anledning av dödsfall. Eftersom de nuvarande undantagandebestämmelserna i 10 kap. 3 § andra och tredje styckena ÄktB gäller vid såväl äktenskapsskillnad som dödsfall, bör emellertid reglernas betydelse vid dödsfall något belysas.

I förarbetena till ÄktB angavs att behovet av reformer angående pensionsförsäkringar vid bodelning ansetts vara störst vid bodelning efter försäkringstagarens makes död. De regler som gällde före ÄktB ledde då till att den efterlevandes förmåner enligt pensionsförsäkringen ingick i den sammanlagda bobehållningen. De påverkade därmed bodelningen, arvskiftet och arvsskatten. Om den avlidne hade

bröstarvingar, kom i princip halva värdet av den efterlevandes förmåner enligt försäkringen att tillfalla bröstarvingarna. Om i stället den efterlevande maken var arvinge, medförde dessa förmåner en ökning av den arvsskatt som maken skulle betala (prop. 1986/87:1 s. 162).

Problem kunde också uppstå om det var den avlidne som haft en pensionsförsäkring och denna innehöll ett efterlevandeskydd. Försäkringen föll då utanför kvarlåtenskapen. Eftersom en efterlevande förmån för en make ofta är värd betydande belopp var det dock inte ovanligt att den enligt de regler som gällde då kränkte laglotten (se 104 § lagen (1927:77) om försäkringsavtal i dess dåvarande lydelse). Den efterlevande kunde i sådana fall komma att få avstå en betydande andel av pensionen till den avlidnes bröstarvingar.

De ändringar som vid ÄktB:s införande i övrigt gjordes i äktenskaps- och arvslagstiftningen minskade visserligen de problem som förelåg beträffande förmåner från en pensionsförsäkring. Efterlevande make fick ju arvsrätt framför gemensamma bröstarvingar och fick också rätt att bestämma att delning av makarnas giftorättsgods inte skall ske utan att vardera sidan som sin andel skall behålla sitt giftorättsgods. Som påpekas i motiven till ÄktB innebar dessa ändringar dock inte att problemen försvann helt. Sammantaget ansåg departementschefen att det inte längre borde göras någon skillnad vid bodelning mellan vanlig pension och pensionsförsäkring.

De skäl som redovisats ovan torde alltså ha samma styrka. Enligt utredningens mening saknas därför anledning att ändra reglerna så att pensionsrättigheter på grund av pensionsförsäkring eller pensionssparande skall ingå i bodelning med anledning av dödsfall. De principer som gäller enligt 10 kap. 3 § andra och tredje styckena ÄktB bör därför fortsätta att gälla vid bodelning på grund av ena makens död. Lagtekniskt bör emellertid regleringen förenklas, så att bestämmelserna i ÄktB bara reglerar det fallet att det är den efterlevande maken som har en pensionsrättighet på grund av privat pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande, medan det fallet att försäkringen eller pensionssparkontot ägts av den avlidna maken i fortsättningen bör regleras uteslutande av försäkringsavtalslagen och lagen om individuellt pensionssparande.

Regeln i nuvarande 10 kap. 3 § fjärde stycket, enligt vilken de pensionsrättigheter som avses i andra och tredje styckena i vissa fall ändå skall ingå i bodelningen, gäller vid både äktenskapsskillnad och dödsfall. Utredningen har kommit fram till att den regeln kan tas bort när själva undantaganderegeln tillämpningsområde begränsas till dödsfallssituationerna. Vid införandet av undantaganderegeln var det just dödsfallssituationerna som från praktisk synpunkt vägde tyngst, och när bestämmelsen i fjärde stycket infördes motiverades den bara

med argument som hänför sig till förhållandena vid äktenskapsskillnad. Utredningen har inte kunnat finna något behov av att kunna tvångsvis dra in en efterlevande makes pensionsförsäkringar eller individuella pensionssparande i bodelning med anledning av dödsfall.

När det gäller pensionsrättigheter som ägts av den avlidna maken med den efterlevande maken som förmånstagare finns visserligen jämningsregler i 104 § försäkringsavtalslagen respektive 4 kap. 7 § lagen om individuellt pensionssparande. I praktiken torde det emellertid sällan bli aktuellt att jämka förordnanden av detta slag (jfr prop. 1986/87:86 s. 105 och prop. 1992/93:187 s. 118 f och 190). Situationen är också delvis en annan än när det gäller ett pensionssparande som den efterlevande maken skaffat själv.

Av 10 kap. 4 § jämförd med 9 kap. 5 § ÄktB följer att den efterlevande maken och den avlidne makens arvingar och universella testamentstagare kan komma överens om att sådana pensionsrättigheter som enligt 10 kap. 3 § skall hållas utanför bodelningen ändå skall ingå i denna. Även denna möjlighet bör bestå såvitt gäller pensionsrättigheter som tillkommer den efterlevande maken. I fråga om försäkringar eller individuellt pensionssparande som ägts av den avlidna maken med den efterlevande maken som förmånstagare kan samma resultat oftast uppnås genom att den efterlevande maken avstår helt eller delvis från sin rätt enligt förmånstagarförordnandet.

4.3 Jämkning i särskilda fall

Som tidigare angetts skall utredningen ta fram förslag och tekniska lösningar med inriktningen att pensionsrättigheter inom det hitillsvarande allmänna pensionssystemet och inom tjänstepensionssystemet framöver skall kunna beaktas vid bodelningen, om det med hänsyn till makarnas förhållanden i det enskilda fallet är uppenbart oskäligt att undanta rättigheterna från bodelningen. En sådan ordning skulle också enligt direktiven, om det bedöms lämpligt, kunna ta sikte på det reformerade pensionssystemet för situationer där makarna inte har använt sig av delningsmöjligheten.

Enligt direktiven skall utgångspunkten vara att sådana pensionsrättigheter som i regel inte ingår i bodelning endast i undantagsfall skall kunna beaktas mot en av makarnas vilja. Det bör kunna ske bara när fördelningen av makarnas respektive pensionsskydd sammantaget framstår som uppenbart orimlig, bl.a. med hänsyn till makarnas förhållanden under äktenskapet och de framtida möjligheterna att påverka pensionsskyddet.

Beträffande frågan om hur dessa pensionsrättigheter i praktiken skall påverka bodelningen anføres i direktiven att dessa rättigheter i

princip bör inverka endast på fördelningen av annan egendom. Pensionsrättigheterna som sådana bör alltså inte kunna föras över från en make till en annan. En sådan överföring torde, heter det vidare i direktiven, för övrigt ofta inte gå att genomföra på grund av rättighetens utformning. Direktiven ger inga anvisningar om på vilket sätt pensionsrättigheterna skall kunna inverka på egendomsfördelningen.

Utredningens uppdrag gäller alltså i denna del att utforma regler som innebär att en snedfördelning av makarnas pensionsskydd i vissa fall kan leda till att egendom överförs från den make som har det bästa pensionsskyddet till den andra maken. Det har inte varit möjligt att hitta en enhetlig regel för korrigering av bodelningsresultatet i samtliga de situationer som utredningen haft i åtanke. Utredningen föreslår därför tre olika vägar att komma till rätta med ett bodelningsresultat som i det enskilda fallet framstår som oskäligt. Dessa är möjlighet att i vissa fall från bodelning undanta pensionsrättigheter på grund av pensionsförsäkring eller pensionssparande, jämkning enligt den nuvarande bestämmelsen i 12 kap. 1 § ÄktB samt underhåll som bodelningskorrektiv. Det bör dock ånyo påminnas om att ÄktB:s bodelningsregler utgör en helhet och att enskilda regler skall komplettera varandra. Fördelningen av makarnas pensionsrättigheter kan inte ses isolerat utan måste betraktas som en del av makarnas ekonomiska förhållanden. Bedömningen av om ett bodelningsresultat är oskäligt eller inte bör därför grundas på det samlade ekonomiska utfallet för respektive make.

Genomförandegruppen för pensionsreformen har i ett brev till utredningen (bilaga 2) påpekat att det under lång tid framöver kommer att finnas fall där makars pensionsrättigheter inom det allmänna pensionssystemet är av sådan art att de över huvud taget inte kan bli föremål för delning. Utredningens förslag är emellertid oberoende av om det i det kommande reformerade allmänna pensionssystemet införs en möjlighet för makar att dela pensionsrättigheter eller inte. De föreslagna bodelningskorrektiven kan nämligen tillämpas i alla situationer där fördelningen av makarnas respektive pensionsskydd framstår som orimlig med hänsyn till makarnas förhållanden under äktenskapet och de framtida möjligheterna att påverka pensionsskyddet. Det saknar härvid större betydelse om makarna underlåtit att utnyttja en möjlighet att dela intjänade pensionsrättigheter, även om ett gemensamt beslut av makarna att avstå från denna möjlighet naturligtvis måste vägas in i en helhetsbedömning.

4.3.1 Jämkning beträffande vilka pensionsrättigheter som skall ingå i bodelningen

Som redovisats i avsnitt 4.2.1 kan ställningstagandet att sådana pensionsrättigheter som enligt gällande rätt undantas från bodelning enligt 10 kap. 3 § andra och tredje styckena ÄktB i framtiden skall ingå i bodelning efter äktenskapsskillnad i vissa fall leda till ett oskäligt resultat. Utredning föreslår därför att sådana pensionsrättigheter helt eller delvis skall kunna lämnas utanför bodelning om det med hänsyn till makarnas ekonomiska förhållanden och omständigheterna i övrigt skulle vara oskäligt att pensionsrätten ingick i bodelningen eller om makarna är ense om att pensionsrättigheterna inte bör ingå i bodelningen (se avsnitt 4.2.1).

4.3.2 Jämkning av likadelningen vid bodelning

Enligt 12 kap. 1 § ÄktB skall i den mån det med hänsyn särskilt till äktenskapets längd men även till makarnas ekonomiska förhållanden och omständigheter i övrigt är oskäligt att en make vid bodelning skall lämna egendom till den andra maken i den omfattning som följer av likadelningsprincipen, bodelningen i stället göras så att den förstnämnda maken får behålla mer av sitt giftorättsgods. En redogörelse för bestämmelsen och dess förarbeten har lämnats i avsnitt 3.1.3.

Utredningen anser att vid bedömningen av om det är oskäligt att den ena maken till följd av likadelningsprincipen skall lämna egendom till den andra maken bör kunna beaktas om den mottagande maken har rätt till pension av sådant slag som inte heller i framtiden kommer att ingå i bodelningen. Föreligger en snedfördelning mellan makarnas pensionsskydd som inte korrigeras på annat sätt, bör jämkning enligt 12 kap. 1 § kunna komma ifråga.

Enligt utredningens uppfattning stämmer en sådan tillämpning av jämningsregeln väl överens med såväl paragrafens ordalydelse som tidigare motivuttalanden. Frågan är om det behövs någon lagändring för att understryka att innehav av pensionsrättigheter skall tillmätas betydelse i detta sammanhang². Vid en närmare granskning av paragrafen är det svårt att se vari en sådan ändring skulle bestå. Makarnas ekonomiska förhållanden nämns redan som en sådan omständighet som kan utgöra skäl för jämkning. Att ytterligare lyfta fram fördelningen av makarnas respektive pensionsrättigheter skulle nog vara att gå alltför långt. Det skulle nämligen innebära att denna

²Angående frågan om möjligheten att styra rättstillämpningen genom att skriva nya motiv till bestämmelser som inte ändras, se prop. 1989/90:42 s. 25 f och 27.

fördelning skulle tillmätas lika stor betydelse som äktenskapets längd, något som i de flesta fall inte kan anses motiverat. Enligt utredningens uppfattning kan innehav av sådana pensionsrättigheter som faller utanför bodelning påverka andra makens möjligheter att slippa dela med sig av sitt giftorättsgods även om paragrafens lydelse inte ändras.

Utredningen har övervägt om en snedfördelning av makarnas pensionsskydd borde leda till att jämningsutrymmet utsträcktes så att den make som hade det bästa pensionsskyddet i vissa fall fick lämna ifrån sig mer egendom till den andra maken än som följer av likadelningsprincipen. Det skulle kunna åstadkommas på flera sätt. En möjlighet skulle vara att vid beräkningen av makarnas andelar i boet låta pensionsrättigheter ingå som en fiktiv tillgång. En annan möjlighet skulle vara att tillåta jämkning enligt 12 kap. 1 § som innebar att ena maken tvingades avstå mer egendom till den andra maken än som blir följderna av en likadelning. Utredningen har emellertid avstått från att lägga fram sådana förslag. Enligt utredningens uppfattning är en snedfördelning av makarnas personliga pensionsrättigheter inte ett tillräckligt skäl för att frångå principen om likadelning. Det är bl.a. svårt att se varför fördelningen av makarnas pensionsrättigheter skulle kunna få en sådan effekt när fördelningen av makarnas förvärvsförmåga inte kan det. I många fall kan skillnader i makarnas nuvarande och förväntade inkomster förklaras med att den ena maken tagit ett större ansvar för hem och familj än den andra maken. Som angetts tidigare anses detta dock inte utgöra skäl att ändra eller frångå de principer som gäller för bodelning.

4.4 Underhållsbidrag

En jämkning av bodelningen enligt 12 kap. 1 § ÄktB kan endast leda till att en make får behålla mer av sitt eget giftorättsgods än som skulle följa av en likadelning. Det s.k. jämningsutrymmet begränsas således å ena sidan genom likadelningsprincipen, vilken innebär att en make aldrig behöver avstå mer egendom till andra maken än som blir följderna av en generell likadelning, och å andra sidan av att jämkning som mest kan innebära att vardera maken behåller sin egendom. I många fall kan en korrigering av bodelningen genom jämkning enligt detta lagrum inte råda bot på en oskälighet som består i att ena maken har pensionsrättigheter som faller utanför bodelningen medan den andra maken inte har någon mer betydande rätt till pension. I en sådan situation kan nämligen krävas att egendom överförs från den i pensionshänseende bäst tillgodosedda maken till den andra maken i större omfattning än som följer av likadelningsprincipen.

I speciella fall kan ett sådant resultat uppnås genom jämkning av äktenskapsförord med stöd av 12 kap. 3 §. Annars är engångsunderhåll den möjlighet som lagstiftaren anvisar för att i större omfattning än vad en likadelning leder till överföra egendom från den ena maken till den andra. Enligt vad som uttalades i motiven är denna möjlighet avsedd att utnyttjas främst i de sannolikt mycket sällsynta fall då en make efter bodelningen skulle komma att stå helt eller nästan helt utan egendom medan den andra maken — främst på grund av att merparten av dennes egendom har varit enskild till följd av villkor vid gåva eller i testamente — skulle ha kvar egendom till betydande värde (se närmare i avsnitt 3.3.1 ovan).

Med den ordning som nu föreslås, nämligen att pensionsrättigheter på grund av privat pensionsförsäkring eller pensionssparande skall ingå i en bodelning, medan övriga pensionsrättigheter även i framtiden skall falla utanför, kan innehav av sådana pensionsrättigheter som inte ingår i bodelningen jämföras med innehav av enskild egendom. Om en korrigering av bodelningsresultatet är påkallad men inte kan ske på annat sätt, är det enligt utredningens mening naturligt att undersöka om det föreligger skäl för ett engångsunderhåll som bodelningskorrektiv i enlighet med de uttalanden som gjordes vid ÄktB:s tillkomst.

Härjämte bör underhållsreglerna kompletteras med en bestämmelse som lyfter fram pensionsskyddets betydelse för underhållsfrågan. Som framhållits i inledningen till detta kapitel kan man enligt utredningens mening vid prövningen av underhållsbehovet för den ekonomiskt svagare maken inte bortse från hur förhållandena kommer att gestalta sig efter pensioneringen, även om denna inte är nära förestående. Detta bör komma till tydligt uttryck i lagtexten.

Eftersom underhållsbidrag i första hand är tänkt att tillgodose frånskild makes löpande behov av pengar till försörjningen är huvudregeln den att bidraget skall utgå periodiskt. Underhållsbidrag kan emellertid utgå med ett engångsbelopp om det finns särskilda skäl.

Enligt utredningens uppfattning torde det i de flesta fall vara lämpligast att bidraget utgår med ett engångsbelopp, om underhållsbidraget är avsett att användas för anskaffande av pensionsskydd. Det gäller särskilt om det finns utrymme för att beakta ett underhållsbidrag vid bodelningen i enlighet med 11 kap. 6 §. I en sådan situation är det fullt tänkbart att den underhållsberättigade maken tillerkäns dels ett engångsbelopp för anskaffande av pensionsskydd, dels — vid behov — ett löpande underhåll för viss tid.

I detta sammanhang bör också de skatterättsliga reglerna uppmärksammas. Huvudregeln beträffande beskattningen av periodiska understöd är att mottagaren beskattas för understödet i den mån utgivaren medges avdrag. Avdragsrätten för periodiskt underhåll har

successivt begränsats under senare år. Enligt punkt 5 i anvisningarna till 46 § KL medges emellertid fortfarande avdrag för periodiska utbetalningar till make eller tidigare make, under förutsättning att makarna lever åtskilda och att underhållsskyldigheten har reglerats. Med uttrycket att underhållsskyldigheten mellan makarna skall ha reglerats åsyftas att den skall vara fast och normalt ha kommit till uttryck i skriftligt avtal eller dom. Någon beloppsmässig gräns för avdragsrätten finns inte. I konsekvens härmed sker beskattning hos mottagaren för hela beloppet.

Om ett engångsbelopp utges till make i samband med bodelning sker däremot inte någon inkomstbeskattning. Detsamma gäller om rätten till underhållsbidrag avlöses med ett engångsbelopp (se Inkomstskatt — en läro- och handbok i skatterätt, Sven-Olof Lodin m. fl., 3 uppl. 1993, s. 451 och Riksskattenämndens förhandsbesked RN 1957 3:4). Angående möjligheterna för den underhållsberättigade att göra skatteavdrag mot andra inkomster om engångsbeloppet används för inbetalning på en P-försäkring eller ett pensionssparkonto, se punkt 6 i anvisningarna till 46 § KL.

Underhållsbidrag i form av engångsbelopp får mot en parts bestridande jämkas endast om bidraget har blivit bestämt genom avtal och avtalet är oskäligt mot en av makarna. Tanken bakom förbudet mot jämkning på grund av ändrade förhållanden är att makarna en gång för alla skall kunna ordna sina mellanhavanden genom att komma överens om ett engångsbidrag som därefter inte kan jämkas på grund av att förhållandena har ändrats. Inte heller får ett nytt engångsbelopp fastställas eller ett periodiskt bidrag bestämmas utöver engångsbeloppet³. Om ett engångsbelopp har blivit bestämt är alltså möjligheten att därefter använda underhållsbidrag som bodelningskorrektiv mycket begränsad. Utredningen har övervägt om denna möjlighet bör vidgas. Eftersom det torde vara synnerligen ovanligt att makarna redan före bodelningen slutgiltigt reglerar sina mellanhavanden genom ett engångsbidrag anser utredningen emellertid inte att det föreligger något lagstiftningsbehov i denna del.

³Som nämnts ovan torde det däremot inte finnas något hinder mot att på grund av ändrade förhållanden jämka ett periodiskt bidrag som ursprungligen bestämdes att utgå vid sidan om ett engångsbidrag.

4.5 Korrigeringsmöjligheternas tillämpningsområden m.m.

Som tidigare angetts anvisar utredningen i första hand tre vägar för att jämna ut olikheter mellan makars pensionsskydd och förbättra situationen efter äktenskapsskillnad för en make som har dåligt pensionsskydd och otillräckliga möjligheter att själv förbättra skyddet. Om maken har en pensionsrättighet på grund av privat pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande, kan pensionsrättigheten tas undan från bodelning med stöd av en ny regel i 10 kap. 3 §. Vidare kan jämningsregeln i 12 kap. 1 § tillämpas för att låta den maken behålla mer av sitt giftorättsgods och på så sätt få större möjligheter att själv bättra på sitt pensionsskydd. Slutligen kan den andra maken förpliktas utge underhållsbidrag, ofta i form av engångsbelopp, som kan användas för anskaffande av pensionsskydd. Frågan uppstår då om det skall gälla samma kriterier för att ta dessa olika korrigeringsmöjligheter i anspråk eller om det skall krävas starkare skäl för något av dem.⁴

Enligt 12 kap. 1 § gäller som kriterium för jämkning av likadelningen att denna skulle vara "oskäligh". Samma krav på "enkel" oskälighet, dvs. utan tillägg av ordet "uppenbart" eller liknande, bör enligt utredningens mening gälla enligt den nya regel i 10 kap. 3 § som gör det möjligt att hålla en pensionsrättighet på grund av privat pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande utanför bodelning med anledning av äktenskapsskillnad.

Detta framstår som relativt självklart i den situationen att den make vars ställning i bodelningen behöver förstärkas ändå är den make som har det mesta giftorättsgodset. Det bör då inte ställas högre krav för att maken skall få ta undan en pensionsrättighet från bodelningen än för att han skall få behålla mer av annat giftorättsgods som kan användas för att förbättra pensionsskyddet.

Situationen blir delvis en annan om den make som totalt sett är den ekonomiskt svagare av makarna också har det minsta giftorättsgodset och 12 kap. 1 § alltså inte kan användas för att stärka makens ställning. Om maken i den situationen får hålla en privat pensionsrättighet utanför bodelningen, kan det sägas i praktiken ha samma effekt som om han hade fått mer av den andra makens giftorättsgods än vad en likadelning skulle leda till. Trots detta anser utredningen att det även i den situationen bör gälla bara ett krav på enkel oskälighet

⁴Situationen för den ekonomiskt svagare maken kan ibland också förbättras genom jämkning av äktenskapsförord med stöd av 12 kap. 3 §. För tillämpning av den bestämmelsen gäller emellertid speciella kriterier, som det enligt utredningens mening inte skulle vara rimligt att ändra av de skäl som nu är aktuella.

för att pensionsrättigheten skall få tas undan från bodelningen. Skälet för detta är att — som framhållits i inledningen till detta kapitel — pensionsrättigheter trots allt har ett osäkert värde för innehavaren och är oåtkomliga för honom fram till dess att pensionsbeloppen successivt förfaller till betalning. Trots att det går att beräkna ett matematiskt riktigt värde av rättigheten, kan den alltså inte i praktiken helt likställas med tillgångar i form av t.ex. banktillgodohavanden.

Härmed är naturligtvis inte sagt att man i ett enskilt fall av det sistnämnda slaget automatiskt skall hålla den privata pensionsrättigheten utanför bodelningen bara därför att det i en hypotetisk situation där den maken hade haft det mesta giftorättsgodset skulle ha varit befogat att jämka enligt 12 kap. 1 §. Prövningen måste alltid göras utifrån en total bedömning av omständigheterna i det enskilda fallet och vardera makens ekonomiska situation efter bodelningen. Ju längre resultatet av bodelningen ligger från det resultat som skulle ha uppnåtts om bara lagens huvudregler tillämpats, desto starkare måste förstås skälen för avvikelserna vara.

Härefter återstår möjligheten att förstärka den ekonomiskt svagare makens pensionsskydd genom ett underhållsbidrag. Här måste man enligt utredningens mening i allt väsentligt acceptera de principer som gäller efter 1978 års reform av underhållsreglerna. Utredningen anser emellertid att det finns utrymme för att inom ramen för dessa principer fästa större vikt vid den ekonomiskt svagare makens behov av pensionsskydd och att tillgodose detta behov genom underhållsbidrag, särskilt i den mån det finns möjlighet att göra detta genom ett engångsbelopp som i enlighet med 11 kap. 6 § räknas av från den andra makens andel i boet. Även om underhållsskyldigheten efter äktenskapsskillnad utvidgas något, kommer det att krävas betydligt starkare skäl för ett underhållsbidrag än för tillämpning av bestämmelserna i 10 kap. 3 § och 12 kap. 1 §. Detta gäller särskilt om ett engångsbelopp inte kan avräknas enligt 11 kap. 6 §.

Det sagda leder till frågan hur långt utjämningen av makarnas pensionsskydd kan drivas med stöd av de regler utredningen föreslår.

Utredningens förslag kan visserligen sägas gå något längre än som förutsetts i direktiven, när det föreslås att det skall räcka med "enkel oskälighet" för att ta undan privata pensionsrättigheter från bodelning enligt 10 kap. 3 § eller för att jämka likadelningen enligt 12 kap. 1 §. I direktiven sägs nämligen att pensionsrättigheter som formellt faller utanför bodelningen skall kunna beaktas vid bodelningen "om det med hänsyn till makarnas förhållanden i det enskilda fallet är uppenbart oskäligt att undanta dem från bodelningen".

Ändå innebär utredningens förslag inte att några avsteg från vanliga bodelningsregler skall ske vid alla eller ens flertalet äktenskapsskillnader eller att utjämningen, när en sådan är påkallad, skall vara

fullständig. Detta beror i allt väsentligt på att uppdraget har varit att anpassa bodelningsreglerna till principerna för det reformerade pensionssystemet. När man i det reformerade pensionssystemet inte ens för makar som träder in i både förvärvslivet och äktenskapet efter det nya systemets införande går längre i fråga om utjämning än att makarna får en *möjlighet* att dela sina pensionsrättigheter om och så länge de är ense om det, framstår det inte som rimligt att genom äktenskapsrätten framtvunga en mycket långtgående utjämning.

4.6 Värdering av pensionsrättigheter

Utredningen föreslår att pensionsrätt på grund av privat pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande som regel skall ingå i bodelning med anledning av äktenskapsskillnad. Detta innebär att värdet av sådana rättigheter måste kunna bestämmas. Andra pensionsrättigheter, dvs. sådana som förvärvats inom det hitillsvarande allmänna pensionssystemet eller det föreslagna reformerade pensionssystemet eller något av tjänstepensionssystemen, skall inte heller i framtiden ingå i bodelning. Utredningens förslag innebär emellertid att sådana pensionsrättigheter indirekt skall kunna få betydelse för bodelningsresultatet (se avsnitt 4.3 och 4.4). För att kunna jämföra bodelningsresultatet enligt de vanliga bodelningsreglerna med ett tänkt utfall om pensionsrättigheterna hade ingått i bodelningen, är det nödvändigt att kunna värdera även dessa rättigheter, även om värderingen inte behöver vara lika exakt som när det gäller rättigheter som skall ingå i bodelningen.

De grundläggande principerna för värdering av pensionsrättigheter bör enligt utredningens mening vara följande.

Värdet bör bestämmas utifrån den pensionsrätt som är intjänad vid värderingstillfället. Eventuellt tillkommande framtida intjänande av pensionsrätt beaktas således inte.

Om den framtida pensionen baseras på ett uppsamlat pensionskapital, är värdet av pensionen lika med pensionskapitalets storlek. Om pensionsrätten avser ett årligt pensionsbelopp utan att något pensionskapital har uppsamlats, bör pensionsrätten värderas till kapitalvärdet av de framtida pensionsbeloppen. Kapitalvärdet beräknas med aktuariella metoder med hänsyn till framtida ränta och dödlighet. Vid värderingen bör hänsyn tas till om pensionen — såsom är fallet t.ex. med ATP — är indexbunden eller inte. I övrigt bör någon hänsyn inte tas till eventuella framtida höjningar av pensionen.

Vidare bör den latent skatteskulden beaktas. Denna bör beräknas utifrån antaganden grundade på faktiska förhållanden och vid bodel-

ningstillfället kända regler om beskattning av utfallande belopp och utgå från rättighetsinnehavarens förhållanden.

Finns det speciella omständigheter som kan komma att påverka omfattningen av pensionen, t.ex. i form av allvarlig ohälsa hos den pensionsberättigade, bör detta kunna inverka vid värderingen av pensionsrättigheterna. Vilken betydelse en sådan omständighet skall tillmätas måste avgöras från fall till fall.

Utifrån de nu angivna principerna kan följande sägas om de vanligaste formerna av pensionsrättigheter.

Som framgår av beskrivningen av gällande rätt (avsnitt 3.2.2) värderas *privata pensionsförsäkringar* redan i dag till pensionskapitalet, dvs. försäkringens tekniska återköpsvärde jämte allokerade återbäringsmedel.

Värdet av pensionsrättigheter på grund av *individuellt pensionssparande* är helt enkelt lika med behållningen på pensionssparkontot.

Värdet av pensionsrättigheter på grund av nuvarande *ATP* bör bestämmas som kapitalvärdet av den framtida pension som skulle utgå om personen i fråga inte skulle ha någon framtida inkomst. Den årliga pensionen bör alltså beräknas med hittills registrerade antal intjänandeår och med tillämpning av 30-årsregeln samt medeltalet av de 15 hittills högsta registrerade årsinkomsterna.

Folkpension behöver ofta inte värderas, eftersom sådan tillkommer båda makarna. Om någon av makarna saknar rätt till folkpension eller endast har rätt till reducerad sådan, bör folkpensionen dock värderas på samma sätt som ATP.

Tjänstepension enligt kollektivavtalsgrundade pensionsplaner tryggas antingen i försäkringsbolag eller i pensionsstiftelse eller genom skuldföring i arbetsgivarens balansräkning. Om det är fråga om försäkring, görs beräkningen på samma sätt som när det gäller privat pensionsförsäkring. I de båda andra fallen utgör pensionsskulden värdet av pensionsrätten.

När det gäller det *reformerade allmänna pensionssystemet* får den del av pensionsrätten som härrör från fördelningssystemet värderas till kapitalvärdet av de framtida pensionsbeloppen, medan den del som härrör från premiereservsystemet värderas till storleken av pensionskapitalet. Det kan tilläggas att förslaget till ett reformerat pensionssystem innehåller förslag om årlig information som kommer att göra det lättare att beräkna värdet av varje individs pensionsrättigheter inom det allmänna pensionssystemet.

För att något illustrera hur stort värdet av olika pensionsrättigheter kan vara kan följande exempel nämnas. Samtliga beräkningar avser pensionsvärden före skatt.

ATP enligt det nuvarande allmänna pensionssystemet

En man som börjar arbeta vid 25 års ålder med en inkomst motsvarande 5 s.k. förhöjda basbelopp (180 000 kr år 1995) och vars inkomst ökar med ett halvt sådant basbelopp per år till 30 års ålder har vid 40 års ålder en pensionsrätt vars kapitalvärde med ett ränteantagande på 2 % kan beräknas till 429 600 kr. Den pension som skulle utgå vid 65 års ålder om personen inte tjänar in ytterligare pensionspoäng blir 5 248 kr/månad. Vid 50 års ålder skulle motsvarande värden vara 971 000 kr respektive 9 475 kr/månad och vid 65 års ålder 1 810 500 kr respektive 11 370 kr/månad.

ITP-systemet

En tjänsteman som intjänar pension enligt ITP-planen och vid 40 års ålder har 200 000 kr i årsinkomst kan vid det tillfället ha ett pensionskapital på omkring 35 000 kr motsvarande en ålderspension från 65 års ålder på omkring 580 kr/månad. Om årsinkomsten vid 50 års ålder är 300 000 kr är motsvarande värden vid det tillfället 205 000 kr respektive 2 400 kr/månad. Är årsinkomsten vid 60 års ålder 400 000 kr blir motsvarande värden vid det tillfället 1 000 000 kr respektive 7 800 kr/månad.

Privat pensionsförsäkring

Om en egenföretagare tecknar en pensionsförsäkring med efterlevandeskydd på 10 % av sin årsinkomst, som uppgår till 7,5 basbelopp (267 750 kr år 1995), när han är 30 år uppgår pensionskapitalet till omkring 82 000 kr och intjänad pension till omkring 1 300 kr/månad när personen fyllt 40 år. Motsvarande belopp är vid 50 års ålder 250 000 kr respektive 2 600 kr/månad och vid 65 års ålder 901 000 kr respektive 4 800 kr/månad. Återbäringsräntan har antagits vara 8 % före skatt och omkostnader.

4.7 Reformens genomförande

4.7.1 Kostnadsmässiga konsekvenser

För utredningen gäller regeringens direktiv till samtliga kommittér och särskilda utredare att pröva offentliga åtaganden (dir. 1994:23). Utredningens förslag innebär inte något offentligt åtagande. Däremot kan förslaget att frivilliga individuella pensionsförsäkringar och individuellt

pensionssparande enligt lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande som regel skall ingå i bodelning efter äktenskapsskillnad bidra till att makarna efter äktenskapsskillnaden kommer att ha relativt likartade ekonomiska villkor. Härigenom kan den ekonomiskt svagare makens behov av att i framtiden utnyttja offentliga åtaganden inom det allmänna pensionssystemet komma att bli mindre än det skulle ha varit vid ett ojämnare bodelningsutfall. Förslaget att en makes innehav av sådana pensionsrättigheter som inte heller enligt utredningens förslag skall ingå i bodelningen i vissa fall skall kunna utgöra skäl för jämkning av likadelningen eller utgöra grund för underhållsskyldighet kan komma att verka i samma riktning.

4.7.2 Förslagets konsekvenser ur ett jämställdhetsperspektiv

I utredningens direktiv erinras om att utredningen bör analysera konsekvenserna av sina förslag ur ett jämställdhetsperspektiv. De senare tillkomna direktiven till samtliga kommittéer och särskilda utredare att redovisa jämställdhetspolitiska konsekvenser (dir. 1994:124) föreskriver att alla förslag som läggs fram skall föregås av en analys och innehålla en redovisning av de jämställdhetspolitiska effekterna. Om kommittéen eller utredaren bedömer att en sådan analys och redovisning inte kan göras på ett meningsfullt sätt till följd av utredningsuppdragets eller ämnets karaktär, skall detta anges och särskilt motiveras. I de sistnämnda direktiven uttalas vidare att det råder politisk enighet om de övergripande målen för jämställdhetspolitiken, nämligen att kvinnor och män skall ha samma rättigheter, skyldigheter och möjligheter inom alla väsentliga områden i samhället.

Utredningens förslag är könsneutrala och ger således kvinnor och män samma formella rättigheter och skyldigheter. På grund av de skillnader som alltjämt finns beträffande kvinnors och mäns genomsnittliga arbetstider och inkomstförhållanden kommer förslagen emellertid inom överskådlig tid i praktiken oftast att tillämpas i situationer där den ekonomiskt svagaste maken är en kvinna. Det bör därför övervägas vilka effekter förslagen kan förväntas få.

Utredningens förslag innebär i korthet att pensionsrättigheter på grund av frivillig individuell pensionförsäkring eller individuellt pensionssparande skall ingå i bodelning efter äktenskapsskillnad och att övriga pensionsrättigheter i vissa fall skall kunna påverka fördelningen av makarnas övriga egendom. Förslaget kan sägas utvidga området för den likadelningsprincip som ligger till grund för ÄktB:s bodelningsregler. I förarbetena till ÄktB diskuterades om likadelningsprincipen borde överges till fördel för det system som kallas för återgångsdelning och som innebär att egendom som make hade före äktenskapet eller förvärvat under äktenskapet genom arv, gåva eller

testamente inte ingår i någon delning mellan makarna, medan däremot giftorätt tillämpas i besparingar och i allmänhet i det gemensamma bohaget. Familjelagssakkunniga uttalade i denna del bl.a. följande (SOU 1981:85 s. 102).

Ett särskilt skäl mot en generell övergång till återgångsdelning är att denna reform skulle missgynna kvinnorna. Trots snabba förändringar under de senaste decennierna i förhållandet mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden har ännu icke en sådan balans uppnåtts att de är ekonomiskt likställda. Kvinnorna har alltjämt såsom grupp betraktade en lägre inkomst än män och riskerar att få ett ringare utbyte i ett på återgångsdelning grundat system. Reglerna för makars egendom måste i detta hänseende följa den faktiska utvecklingen; de ägnar sig inte särskilt väl såsom en hävstång att påskynda denna.

Utredningen delar uppfattningen att likadelningsprincipen är den delningsprincip som är mest gynnsam för kvinnor som grupp betraktade. De förslag som utredningen nu lägger fram är därför närmast ägnade att stärka kvinnornas ställning.

I detta sammanhang vill utredningen också fästa uppmärksamhet på den remisskritik som riktats mot förslaget om delning av pensionsrätt mellan makar i Pensionsarbetsgruppens förslag till ett reformerat pensionssystem (se ang. remissinstansernas synpunkter prop. 1993/94: 250 s. 129 ff). Förslaget har kritiserats för att det skulle kunna riskera att driva utvecklingen mot minskad ekonomisk självständighet för kvinnor. Det bör emellertid påpekas att en del av kritiken riktats mot det förhållandet att ena maken när som helst kan bestämma att delningen skall upphöra för framtiden. Enligt utredningens mening kan motsvarande kritik inte riktas mot de nu föreslagna reglerna, vilka dels är tillämpliga endast när ett äktenskap upphör på grund av skilsmässa och dels kan komma att verka oberoende av makarnas överenskomelser under äktenskapet.

Sammantaget anser utredningen att förslagen är till sin formella utformning könsneutrala. I den mån de påverkar jämställdheten mellan kvinnor och män sker detta i en riktning som stärker kvinnors ställning.

De nu förda resonemangen saknar relevans för registrerade partner enligt lagen (1994:1117) om registrerat partnerskap, eftersom registrerade partner måste vara av samma kön.

4.7.3 Ikraftträdande

I enlighet med direktiven har arbetet bedrivits med sikte på ikraftträdande av förslagen den 1 januari 1996. I regeringens förslag till statsbudget för budgetåret 1995/96 (prop. 1994/95:100 bilaga 6 s. 80)

föreslås att det formella ikraftträdandet av det reformerade ålderspensionssystemets intjänanderegler skall flyttas fram ett år till den 1 januari 1997. Enligt utredningens uppfattning behöver detta emellertid inte innebära att ikraftträdandet av utredningens förslag också senareläggs.

Förslag till

6 kap. 7 och 8

Konstnärernas

domstolar

och påverkans

myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

och myndigheter

5 Specialmotivering

Förslag till lag om ändring i äktenskapsbalken

6 kap. 7 och 8 §§

Reglerna i dessa paragrafer har två syften: *dels* att göra parter och domstolar mer medvetna än vad som kanske är fallet i dag om att det vid prövning av underhållsfrågorna är nödvändigt att också uppmärksamma eventuella brister i den ekonomiskt svagare makens pensionsskydd, *dels* att lyfta fram engångsunderhållet som en praktisk möjlighet att tillgodose makens behov av pensionsskydd.

Det är viktigt att understryka att utredningens förslag inte är avsett att rubba de grundläggande principerna för underhållsbidrag efter äktenskapsskillnad och att det nya fjärde stycket i 7 § bara tar sikte på det fallet att det finns skäl för en förbättring av just pensionsskyddet för den underhållskrävande maken. Har den maken möjlighet att försörja sig själv och anskaffa ett pensionsskydd som är godtagbart både i absoluta tal och med hänsyn till makarnas förhållanden under äktenskapet och den andra makens pensionsskydd, saknar den nya bestämmelsen betydelse även om en korrigering av bodelningen i och för sig skulle framstå som motiverad. Detta hindrar naturligtvis inte att engångsunderhåll i enstaka fall kan tillgripas som rent bodelnings-korrektiv med stöd av tredje stycket, i enlighet med de principer som angavs vid ÄktB:s tillkomst.

Enligt 8 § är huvudregeln att underhållsbidrag skall utgå periodiskt. Om det finns särskilda skäl kan det emellertid bestämmas att bidraget skall utgå med ett engångsbelopp. Om underhållsbidraget är avsett att användas för anskaffande av pensionsskydd torde det i de allra flesta fallen vara lämpligt att bidraget utgår med ett engångsbelopp. Detta gäller särskilt om pensioneringen inte är omedelbart förestående utan kommer att inträffa först någon tid efter äktenskapsskillnaden. Paragrafen har därför i förslaget kompletterats så att det klart framgår att den omständigheten att bidraget skall användas för anskaffande av pensionsskydd utgör skäl för domstolen att bestämma att bidraget skall betalas med ett engångsbelopp.

Av särskild betydelse vid prövningen blir naturligen om det finns möjlighet att i enlighet med 11 kap. 6 § ta ut ett engångsunderhåll vid bodelningen; om så är fallet bör det vara lättare för domstolen att döma ut ett underhåll som den bidragskrävande maken behöver för att kunna anskaffa ett godtagbart pensionsskydd.

Emellertid förekommer det naturligtvis fall där det inte finns utrymme för ett engångsunderhåll vid bodelningen och där den bidragsskyldiges ekonomiska situation är sådan att han saknar förmåga att utge ett engångsbidrag men väl har förmåga att utge periodiska underhållsbidrag i skälig omfattning. Om domstolen över huvud taget finner det befogat med ett underhållsbidrag, får detta då som regel dömas ut i form av periodiska bidrag. Inte heller i sådana situationer bör man dock omedelbart överge tanken på ett engångsunderhåll. Som framgått tidigare har ett engångsunderhåll bl.a. de fördelarna att parterna genom ett engångsbelopp reglerar sina mellanhavanden en gång för alla och att risken för att den bidragsskyldiga maken avlider lyfts av den bidragsberättigade maken. Om det har klarlagts att ett underhållsbidrag för anskaffande av pensionsskydd bör utgå, kan det därför vara av intresse för parterna att diskutera en lösning som innebär t.ex. att den bidragsskyldiga maken lånar upp det belopp som behövs för ett engångsunderhåll. En annan möjlighet, som skyddar den bidragsberättigade maken mot den bidragsskyldiga makens död, är att det bestäms ett periodiskt bidrag som används för att betala premier för en pensionsförsäkring åt den bidragsberättigade maken och att den försäkringen kombineras med en riskförsäkring på den bidragsskyldiga makens liv, som betalar resterande premier om han skulle avlida under premiebetalningstiden.

Det bör anmärkas att ÄktB:s regler medger att bidrag utgår såväl periodiskt som med ett engångsbelopp. Om den bidragsberättigade maken är i behov av bidrag till sitt underhåll såväl före som efter pensionering, kan det ibland vara lämpligt att bestämma ett periodiskt underhåll för tiden fram till den beräknade pensionsåldern och ett engångsbelopp avsett för anskaffande av ett pensionsskydd. Härvid måste hänsyn också tas till den bidragsskyldiga makens förväntade inkomstutveckling och ekonomiska förhållanden i övrigt.

9 kap. 11 §

I förevarande paragraf ges en regel för det blandade fallet när först talan om äktenskapsskillnad har väckts och den ena maken därefter avlider när målet ännu pågår. I ett sådant fall blir reglerna om bodelning med anledning av äktenskapsskillnad tillämpliga. Det får betydelse bl.a. för fastställandet av makarnas andelar vid bodelningen

och för möjligheten till jämkning. Paragrafen får dock inte läsas så, att det skulle råda fullständigt åtskilda regelsystem vid dödsfall som sker under pågående äktenskapsskillnadsmål och övriga dödsfall. Förfarandet präglas givetvis alltid av att det på ena sidan står en avliden makes arvingar och universella testamentstagare, se t.ex. 9 kap. 5 och 6 §§ och 13 kap. 2 §. Vissa bodelningsförmåner är vidare av den personliga karaktären att de inte ansetts böra gälla till förmån för arvingar och universella testamentstagare, se 10 kap. 2 § och 11 kap. 8 § tredje stycket.

Av skäl som redovisats i avsnitt 4.1.2 bör rätt till pension på grund av privat pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande även i framtiden undantas från bodelning med anledning av ena makens död. För att undvika att sådana pensionsrättigheter ingår i bodelningen om den ena maken avlider under det att det pågår mål om äktenskapsskillnad, föreslår utredningen att bestämmelserna i 10 kap. 3 § andra stycket skall gälla i sådant fall.

10 kap. 3 §

Enligt nuvarande regler ingår rätt till pension på grund av privat pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande inte i bodelning, om det inte med hänsyn till äktenskapets längd, makarnas ekonomiska förhållanden och omständigheterna i övrigt skulle vara oskäligt att undanta pensionsrätten från bodelning.

Utredningens förslag innebär för dödsfallssituationerna att nuvarande huvudregel behålls och att möjligheten att undantagsvis dra in pensionsrättigheten i bodelningen tas bort. För äktenskapsskillnadsfallen kan förslaget förenklat sägas innebära att nuvarande undantagsregel görs till huvudregel, medan nuvarande huvudregel görs till undantagsregel.

Första stycket är oförändrat utom att det har tillagts en ny mening, som ersätter de inledande orden i nuvarande andra stycket.

Som framgått i avsnitt 3.2.1 kan det inte sällan vara svårt att avgöra om rätt till pension på grund av försäkringar som tagits i anslutning till förvärvsverksamhet faller under detta stycke, och frågorna får naturligtvis större praktisk betydelse när privata försäkringar som regel skall ingå i bodelning med anledning av äktenskapsskillnad. Utredningen föreslår emellertid inte någon ändring såvitt gäller gränsdragningen runt första stycket, utan sådana frågor måste liksom hittills avgöras i det praktiska rättslivet. Enligt utredningens mening förefaller det dock naturligt att ta äganderätten till försäkringen som utgångspunkt vid prövningen.

Om försäkringen ägs av den försäkrades arbetsgivare, och alltså inte tillhör någon av makarna, kan försäkringen som sådan inte ingå i bodelningen. Och när försäkringen ägs av arbetsgivaren, skapar det enligt utredningens mening också en presumtion för att den försäkrades rätt enligt försäkringen faller under första stycket. Om den försäkrade t.ex. i egenskap av ensam aktieägare har det bestämmande inflytandet över arbetsgivaren, så att han i praktiken bara behöver samtycke av sig själv för att förfoga över försäkringen, faller hans rätt enligt försäkringen dock troligen utanför detta stycke¹. Detsamma gäller om arbetsgivaren har medgett den anställde så stor frihet att bestämma om försäkringen, att någon begränsning i förfoganderätten till förmån för arbetsgivaren inte föreligger².

Om å andra sidan försäkringen ägs av den försäkrade, blir utgångspunkten att försäkringen faller utanför detta styckes tillämpningsområde. Även här kan emellertid undantag förekomma, närmast i form av villkor i anställningsavtalet som innebär att den anställde inte kan förfoga över försäkringen.

Som nyss angetts ökar betydelsen av denna gränsdragning när privata pensionsförsäkringar som regel skall ingå i bodelning. Å andra sidan måste rimligen svårigheterna minskas av undantagsbestämmelsen i det föreslagna nya tredje stycket i paragrafen. Om bedömningen av en viss försäkring av detta slag skulle utmynna i att försäkringen trots allt faller utanför tillämpningsområdet för första stycket, så är omständigheterna förmodligen ofta sådana att det finns goda skäl att hålla försäkringen utanför bodelningen med stöd av tredje stycket (förutsatt att det är fråga om en P-försäkring).

Andra stycket behandlar dödsfallssituationerna, och här behålls regeln att pensionsrättigheterna skall hållas utanför bodelningen, om inte parterna enligt 4 § kommer överens om att de skall ingå. En olikhet i förhållande till gällande rätt är att pension på grund av en försäkring eller ett pensionssparkonto som ägts av den avlidna maken inte omfattas av bodelningsreglerna. Om den avlidna maken har haft en pensionsförsäkring, har ålders- och sjukpensionsmoment försvunnit i och med dödsfallet, och vad som gäller för ett eventuellt efterlevandemoment i försäkringen regleras i fortsättningen uteslutande av försäkringsavtalslagen. Även om den efterlevande maken är för-

¹Om försäkringen undantagsvis har ett ekonomiskt värde också för arbetsgivaren/bolaget kan dock i vissa fall en begränsning av förfogandemöjligheten följa av aktiebolagslagens kapitalskyddsregler.

²Om en makes rätt enligt en P-försäkring som ägs av hans arbetsgivare enligt det nu sagda skall ingå i bodelning, måste rättigheten av hänsyn till skattelagstiftningen ändå läggas ut på den makens lott i bodelningen. Pensionsrättigheten påverkar alltså bara fördelningen av annan egendom i boet.

månstagare till efterlevandemomentet och försäkringen på så sätt tillfaller honom eller henne, innebär reglerna i den lagen att försäkringen på grund av förmånstagarförordnandet ändå faller utanför bodelningen. Motsvarande regler gäller enligt lagen om individuellt pensionssparande, förutsatt att det finns ett förmånstagarförordnande.

Tredje stycket innehåller undantaget från den nya huvudregeln att privat pensionsförsäkring och individuellt pensionssparande skall ingå i bodelning med anledning av äktenskapsskillnad; huvudregeln framgår bara av bestämmelsen i 10 kap. 1 § att makarnas giftorättsgods skall ingå i bodelning. Beskrivningen av de rättigheter som omfattas av den nya regeln överensstämmer i allt väsentligt med motsvarande beskrivning i nuvarande andra och tredje styckena. Det bör emellertid observeras att förslagets begränsning till äktenskapsskillnadsfallen innebär att punkten 2 sist i förslaget blir tillämplig bara om någon av makarna har rätt till efterlevandepension efter en tidigare avliden person, t.ex. förälder eller make i ett tidigare äktenskap. Samtidigt har kravet på att försäkringen skall ägas av någon av makarna tagits bort; regeln omfattar alltså också situationen när den ena maken som förmånstagare har rätt till efterlevandepension från en försäkring där förmånstagarförordnandet t.ex. är utformat så att äganderätten till försäkringen är svävande.

Den nuvarande jämningsregeln i paragrafens fjärde stycke innebär att de nu aktuella pensionsrättigheterna kan dras in i bodelning om det med hänsyn till äktenskapets längd, makarnas ekonomiska förhållanden och omständigheterna i övrigt skulle vara oskäligt att undanta pensionsrätten från bodelningen. I förarbetena till bestämmelsen (prop. 1989/90:30 s.15) uttalas bl.a. att det kan finnas skäl att överväga en indragning helt eller delvis av försäkringen om det är fråga om en stor försäkring som inte balanseras av en motsvarande pension på den andra makens sida. Enligt motivuttalandet gäller detta särskilt om det är fråga om ett långvarigt äktenskap och i synnerhet om pensionsförsäkringen dessutom utgör en mycket stor del av tillgångarna på den makes sida där försäkringen finns. Har makarna, om pensionsförsäkringen hålls utanför bodelningen, ett någorlunda likartat pensions-skydd, finns det däremot sällan anledning att över huvud taget överväga en indragning.

När utredningen nu föreslår att de aktuella pensionsrättigheterna som regel skall ingå i bodelning vid äktenskapsskillnad bör det inte komma i fråga att frånga den nya huvudregeln i sådana fall som åsyftades med den gamla jämningsregeln. Det bör i stället kunna bli aktuellt främst i de fall som ursprungligen motiverade att nuvarande huvudregel togs in i ÄktB, dvs. när makarna i övrigt är relativt jämbördiga i ekonomiskt hänseende och den ena maken har sitt pensions-skydd ordnat genom en privat pensionsförsäkring eller ett individuellt

pensionssparande, medan den andra maken har ett motsvarande pensionsskydd genom pensionsrättigheter intjänade inom det allmänna pensionssystemet och tjänstepensionssystemet.

Normalt bör det inte bli aktuellt att tillämpa undantagsregeln på pensionsförsäkringar eller pensionssparkonton som i första hand har karaktär av kapitalplacering och skatteplaneringsinstrument och som inte fyller något uttalat pensionsbehov. I vissa fall kan det dock finnas skäl att undanta en pensionsrättighet på grund av pensionsförsäkring eller pensionssparande som representerar ett relativt sett begränsat värde och som tillkommer den av makarna som sammantaget är ekonomiskt svagast. Så bör kunna bli fallet när den andra maken har annan egendom som inte ingår i bodelningen och som till sitt värde klart överstiger den första makens egendom, pensionsrättigheterna inräknade.

Vid bodelning efter ett relativt kortvarigt äktenskap bör en make med stöd av regeln i 12 kap. 1 § kunna få behålla sina pensionsrättigheter genom en jämkning av likadelningen. Detta framstår som särskilt angeläget om pensionsrättigheterna till största del förvärvats före äktenskapet. Samma argument kan naturligtvis åberopas för att en make skall få hålla sin pensionsrättighet utanför bodelningen enligt 10 kap. 3 § tredje stycket. Som framhållits ovan är det i stort sett likgiltigt vilken av dessa två bestämmelser som tillämpas i det fallet att den make vars ställning i bodelningen behöver förstärkas *både* har en pensionsrättighet på grund av privat pensionsförsäkring eller pensionssparande *och* är den make som äger mest giftorättsgods.

10 kap. 4 §

Första stycket handlar om parternas möjligheter att dra in sådan egendom i bodelningen som annars skulle falla utanför denna. Här har hänvisningen till 3 § begränsats till den paragrafens andra stycke, som rör behandlingen av den efterlevande makens pensionsrättigheter vid bodelning med anledning av en makes död.

Som en konsekvens av makarnas generella befogenhet att själva komma överens om hur bodelningen skall göras och för att det inte skall råda någon oklarhet om avtalsutrymmets omfattning, har i ett nytt *tredje stycke* tagits in en bestämmelse om att makarna kan komma överens om att pensionsrättigheter till följd av privat pensionsförsäkring eller individuellt pensionssparande inte skall ingå i bodelningen. Bestämmelsens tillämpningsområde är inte formellt begränsat till äktenskapsskillnadsfallet, men det är bara i dessa fall som den kan få betydelse.

11 kap. 4 §

Ändringen har behandlats i den allmänna motiveringen (avsnitt 4.2.1). Den innebär att premiebetalning för privat pensionsförsäkring och insättning på pensionssparkonto inte längre kan utlösa vederlagskrav.

En situation där förfoganden över en försäkring enligt utredningens mening kan utlösa vederlagskrav är däremot när en make inom treårsfristen har överlätit en försäkring, som annars skulle ingå i bodelning, till sin arbetsgivare. Om makens rätt enligt försäkringen i samband med överlåtelsen har förvandlats till en sådan rättighet som omfattas av 10 kap. 3 § första stycket, får maken anses ha använt sitt giftorättsgods till förvärv av rättigheten.

Övergångsbestämmelser

Utredningens förslag innebär beträffande rätt till pension på grund av privat pensionsförsäkring vid bodelning med anledning av äktenskapskillnad i huvudsak en återgång till den ordning som gällde före ÄktB:s ikraftträdande år 1988. Beträffande rätt till pension på grund av pensionssparavtal enligt lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande innebär förslaget en nyordning jämfört med de regler som gäller sedan den nya sparformen infördes den 1 januari 1993. Det är således under en relativt kort period som pensionsrättigheter på grund av frivilliga individuella sparåtgärder hållits utanför en bodelning med anledning av äktenskapsskillnad. Utredningen anser därför inte att det är nödvändigt att föreslå några särskilda övergångsbestämmelser.

Har ett pensionsförsäkringsavtal eller ett pensionssparavtal slutits vid en tidpunkt då gällande rätt föreskrev att rätt till pension på grund av avtalet skulle falla utanför en bodelning med anledning av äktenskapskillnad bör detta kunna utgöra ett argument för att enligt 12 kap. 1 § låta ägarmaken få behålla mer av sitt giftorättsgods än vad en likadelning skulle leda till, liksom för att ta undan pensionsrättigheten med stöd av 10 kap. 3 § tredje stycket.

Särskilt yttrande av Bengt von Bahr och Anders Nehrman

Pensionsrättigheter av olika slag representerar i regel mycket stora värden. Om samtliga pensionsrättigheter skulle redovisas i en bodelning skulle de sannolikt dominera tillgångssidan i flertalet bodelningar. Om bodelningsreglerna ska vara utformade på ett sätt som i normalfallet ger en skälig fördelning även av pensionskapitalet anser vi att detta syfte bäst uppnås om alla pensionsrättigheter behandlas på samma sätt.

Utgångspunkten för pensionsrättigheterna i det reformerade pensionssystemet är att de inte ska beaktas i bodelningssammanhang, dvs. samma regel som idag gäller för privat ålderspensionsförsäkring. Vi kan inte förstå varför möjligheten till en framtida frivillig delning av den obligatoriska och regelmässigt största pensionsrättigheten ska motivera en obligatorisk delning av en frivillig och betydligt mindre pensionsrättighet i form av privat förstärkning av pensionsskyddet. Det hade varit mer logiskt om en *utnyttjad* frivillig delning, såsom ett uttryck för makarnas vilja, skulle leda till en delning även av privat pension. Vi anser att direktiven är motsägelsefulla och vill bland annat peka på att det där angivits att det "finns anledning att ändra bestämmelserna just för att åstadkomma en fortsatt parallellitet mellan olika pensionsformer".

Som framgår av utredningens förslag måste en huvudregel av innebörd att privat pensionskapital ska ingå i bodelning med anledning av äktenskapsskillnad, kombineras med jämningsregler för att uppnå skäliga resultat i enskilda fall. Även dagens huvudregel — att ålderspensionskapital hålls utanför bodelningen — kan jämkas då skäligheten så fordrar. Den nya huvudregeln kan enligt vår uppfattning inte sägas ge skäligt resultat i fler fall än den nuvarande. Resultatet skulle i huvudsak bli att en jämkningstalan skulle få föras från andra utgångspunkter än för närvarande.

Vi är av den uppfattningen att denna effekt inte motiverar att bodelningsreglerna och förfarandet kompliceras genom den föreslagna åtskillnaden mellan olika slag av pensionsrättigheter, se exempelvis avsnitt 4.3.2 och 4.5. I det följande illustreras några av de nya obalanser som skulle uppkomma.

En inte ovanlig situation är att ena maken har en ITP-pension och den andra privat pension från handelsbolag, enskild firma eller jordbruk. ITP-kapitalet på exempelvis 200 000 kr skulle till skillnad från den privata pensionen inte ingå i bodelningen. Till bilden hör också att egenföretagarens pensionskapital sannolikt är lägre än den andra makens, eftersom tryggnad av ålderspension regelmässigt får stå tillbaka för konsolidering av verksamheten.

Även olika former för tryggnad av tjänstepension skulle enligt den föreslagna huvudregeln leda till olika resultat vid bodelning. Om pensionen tryggats med hjälp av konto eller stiftelse ska pensionsrättigheten inte ingå i bodelning. Detsamma gäller vid så kallad direktpension, där den anställdes rätt till pension säkerställts genom att arbetsgivaren pantsatt egendom till den anställde, till exempel en kapitalförsäkring, som tecknats och ägs av arbetsgivaren.

Om tryggnaden däremot skett genom pensionsförsäkring kommer pensionskapitalet ofta att ingå i bodelning, nämligen om försäkringen ägs av den försäkrade. Särskilt otillfredsställande effekter skulle uppstå då pensionsrättigheten byter karaktär. Det är inte så ovanligt att tjänstepensionsutfästelser är utformade så att äganderätten till pensionsförsäkringen övergår från arbetsgivaren till den anställde i samband med anställningens upphörande; vid pensioneringen eller annat tillfälle. Skälet till en dylik föreskrift är erfarenheten att förekomsten av arbetsgivarägda tjänstepensionsförsäkringar inte alltid observeras vid ett företags upplösning. När sedan den försäkrade önskar anpassa försäkringens utformning till ändrade förhållanden uppdagas att han eller hon inte har rätt att förfoga över den, såvida inte sådan föreskrift finns.

Ibland kan för en sådan äganderättsövergång fordras att den försäkrade till försäkringsbolaget anmäler att han eller hon inträder som ägare. Denna rättighet att på begäran inträda som ägare behöver inte vara knuten till anställningens upphörande. Frågan är om en sådan dispositionsmöjlighet ska föranleda att pensionsrättigheten — eller dess värde — ska ingå i bodelningen.

Vi vill i detta sammanhang peka på 25 § lagen (1967:531) om tryggnad av pensionsutfästelse m.m., enligt vilken en pensionsutfästelse vilken varit tryggnad genom stiftelse eller kontoavsättning fortsättningsvis ska tryggas genom en pensionsförsäkring som ägs av den anställde. Bestämmelsen tar sikte på situationen att en arbetsgivare upphör med näringsverksamheten utan att ansvaret för pensionsutfästelsen överflyttas på annan.

Ytterligare ett fall där den föreslagna huvudregeln skulle kunna ge slumpartade resultat är de så kallade alternativa pensionslösningarna inom ITP-planens ram för anställda med högre lön än 10 basbelopp. De tjänstepensionsförsäkringar som tecknas för pensionsavgifter

grundade på lönedelar över 7,5 basbelopp kan vara ägda av arbetsgivaren eller den anställde efter parternas val.

Det skulle kunna sägas att otillfredsställande följer av den föreslagna huvudregeln i stor utsträckning skulle kunna undvikas beträffande tjänstepensionsförsäkring genom äganderättens placering. Erfarenheten visar dock att det är andra hänsyn än en eventuell framtida bodelning som avgör om arbetsgivaren eller den anställde ska vara ägare till försäkringen.

Den föreslagna huvudregeln kommer otvivelaktigt att leda till att äktenskapsförord upprättas för att i förväg säkerställa den avsedda fördelningen av pensionskapitalet, vilket knappast torde kunna betraktas som en positiv effekt av lagstiftningen.

Vi konstaterar emellertid att utredningen med tanke på direktivens utformning inte ansett sig kunna diskutera och föreslå någon annan principlösning. Vad vi anfört måste dock enligt vår mening beaktas i det fortsatta lagstiftningsarbetet.

Kommittédirektiv

Makars pensionsrättigheter vid bodelning Dir. 1994:56

Beslut vid regeringssammanträde den 23 juni 1994

Sammanfattning av uppdraget

En särskild utredare skall se över äktenskapsbalkens regler om bodelning för att anpassa dem till principerna för det reformerade ålderspensionssystemet. Utredningen skall ha följande inriktning.

Rätt till pension på grund av frivillig, individuell pensionsförsäkring skall i regel ingå i bodelning efter äktenskapsskillnad. Detsamma skall gälla medel på pensionssparkonto enligt lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande.

Övriga former av pensionsrättigheter, t.ex. tjänstepensioner och ATP enligt nuvarande regler, bör jämningsvis kunna beaktas vid en bodelning efter äktenskapsskillnad, om det med hänsyn till makarnas förhållanden i det enskilda fallet är uppenbart oskäligt att undanta rättigheterna från bodelningen. Detsamma skulle även, om det bedöms lämpligt, kunna gälla pensionsrättigheter enligt det reformerade pensionssystemet för situationer där makarna inte använt sig av möjligheten att dela pensionsrätt.

Bakgrund

Nu gällande bestämmelser om bodelning

I bodelning skall makarnas giftorättsgods ingå (10 kap. 1 § äktenskapsbalken). Giftorättsgodset skall efter avdrag för gäldstäckning i princip delas lika mellan makarna vid bodelningen (11 kap. 3 §). I vissa fall kan emellertid hälftindelningen frångås (se 11 kap. 4-6 §§ och 12 kap.; jfr 11 kap. 8 §).

Det finns dock vissa undantag från regeln att makarnas giftorättsgods skall ingå i bodelningen. Ett sådant undantag gäller för vissa rättigheter (se 10 kap. 3 § äktenskapsbalken).

Enligt 10 kap. 3 § första stycket skall rättigheter som inte kan överlåtas eller som i annat fall är av personlig art inte ingå i bodelningen, om det skulle strida mot vad som gäller för rättigheten. Som exempel på egendom som avses med detta undantag kan anges rätt till lön eller pension från arbetsgivare. Såvitt avser pension gäller undantaget oavsett om fordringen riktar sig direkt mot arbetsgivaren, mot en av honom för ändamålet bildad stiftelse eller mot ett försäkringsbolag, som arbetsgivaren tecknat försäkring i för att trygga pensionen. Tjänstepensionsförsäkringar kan tecknas genom kollektivavtal eller individuellt. Även om den anställde själv tecknat försäkringen, kan det tänkas att förfoganderätten är utesluten på grund av bestämmelser i anställningsavtalet och att försäkringen därför skall betraktas som en personlig rättighet. Beträffande i lag reglerade förmåner har det i en del fall meddelats en uttrycklig bestämmelse om att en rättighet inte får överlåtas. Det gäller t.ex., enligt 20 kap. 6 § lagen (1962:381) om allmän försäkring, fordran på ersättning inom ramen för sjukförsäkring, folkpensionering och försäkring för tilläggspension. I andra författningar görs hänvisning till nämnda bestämmelse i lagen om allmän försäkring.

Även om det inte följer av 10 kap. 3 § första stycket äktenskapsbalken, skall enligt andra stycket i samma paragraf rätt till pension på grund av en försäkring som någon av makarna äger inte ingå i bodelningen, om utfallande belopp skall beskattas som inkomst och försäkringen gäller rätt till

1. ålderspension eller invalidpension, eller
2. efterlevandepension i fall då rätt till utbetalning av pensionen föreligger vid bodelningen.

Bestämmelsen i första stycket fanns även i giftermålsbalken, medan bestämmelsen i andra stycket var en nyhet i äktenskapsbalken. Bakgrunden till den nya bestämmelsen var bl.a. kritik mot att pensionsförsäkringar inte följde samma regler som andra pensioner, som undantogs från bodelning (se SOU 1981:85 s. 269 f.). Departementschefen framhöll att pensionsförsäkringar i kommunalskattelagens bemärkelse var inskränkta till sådana former av försäkring som tillgodoser ett pensioneringsbehov, medan försäkringar som mer har karaktär av kapitalplacering skatterettsligt inte behandlades som pensionsförsäkringar (prop. 1986/87:1 s. 163). Vidare framhölls att försäkringstagaren — med vissa i sammanhanget betydelselösa undantag — saknar möjligheter att disponera över det förmögenhetsvärde som pensionsförsäkringen representerar. Med hänsyn till det anförda ansåg departementschefen att det vid bodelning inte längre borde göras

någon skillnad mellan vanlig pension och pensionsförmåner från pensionsförsäkring. Vid riksdagsbehandlingen föranledde de föreslagna reglerna om privata pensionsförsäkringar inte några särskilda uttalanden (jfr bet. 1986/87:LU 18).

Den 1 januari 1990 infördes en bestämmelse som gör det möjligt att i bodelningen helt eller delvis dra in en sådan pensionsförsäkring som avses i 10 kap. 3 § andra stycket (prop. 1989/90:30, bet. 1989/90:LU11, rskr. 1989/90:51, SFS 1989:925). Enligt bestämmelsen — som numera finns i 10 kap. 3 § fjärde stycket äktenskapsbalken — skall jämkning sålunda ske om det med hänsyn till äktenskapets längd, makarnas ekonomiska förhållanden och omständigheterna i övrigt skulle vara oskäligt att undanta pensionsrätten från bodelning. Bakgrunden till bestämmelsen var bl.a. att det i det praktiska rättslivet hade visat sig ett behov av att vid bodelning kunna ta hänsyn till att den ena maken ägde en pensionsförsäkring som mer hade karaktär av kapitalplacering än av anordning för normal pensionering. I förarbetena framhölls även att den rikare maken genom äktenskapsbalkens regler fått en möjlighet att undandra tillgångar från den andra maken genom att placera sina pengar i en pensionsförsäkring (se prop. 1989/90:30 s. 11 f.).

Sedan den 1 januari 1994 finns det också en möjlighet till individuellt pensionssparande utan försäkringsinslag. Enligt lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande kan en enskild genom att ingå ett avtal med ett pensionssparinstitut spara enligt lika gynnsamma skatteregler som gäller för sparande genom pensionsförsäkring (prop. 1992/93:187, bet. 1992/93:SkU31, rskr. 1992/93:359). Eftersom syftet med bestämmelserna är att skapa ett alternativ till det traditionella försäkringssparandet fann man det naturligt att de civilrättsliga reglerna så långt som möjligt utformades efter mönster av vad som gäller för försäkringssparandet (prop. 1992/93:187 s. 117). De civilrättsliga regler som därvid berörs är bl.a. de som angår förmånstagarförordnanden och bodelning. Enligt en ny bestämmelse i 10 kap. 3 § tredje stycket äktenskapsbalken (SFS 1993:933) skall rätt till pension som en make har på grund av ett pensionssparavtal inte ingå i bodelning. En pensionsrätt på grund av ett pensionssparavtal skall dock på samma sätt som vid försäkring helt eller delvis ingå i bodelning, om det skulle vara oskäligt att undanta den (10 kap. 3 § fjärde stycket). Även andra regler i äktenskapsbalken ändrades så att rätt till pension på grund av ett pensionssparavtal jämföras med rätt till pension på grund av försäkring; här kan nämnas möjligheten för makarna att genom överenskommelse dra in pensionsrätten i bodelning (10 kap. 4 § första stycket) och den s.k. vederlagsregeln i 11 kap. 4 §. (Se även 7 kap. 2 §, 10 kap. 5 §, 11 kap. 2 § och 13 kap. 4 § äktenskapsbalken.)

Det reformerade allmänna ålderspensionssystemet

Riksdagen har den 8 juni 1994 beslutat om genomgripande ändringar i reglerna för ålderspension (se bet. 1993/94:SfU24 och rskr. 1993/94:439). Beslutet innebär att riksdagen i allt väsentligt godkänt de riktlinjer för ett reformerat ålderspensionssystem som föreslagits i regeringens proposition Reformering av det allmänna pensionssystemet (prop. 1993/94:250). Propositionen tar inte upp några lagförslag.

Regeringen avser att senare återkomma till riksdagen med förslag till den närmare utformningen av reformen jämte lagförslag m.m. Till grund för propositionen låg Pensionsarbetsgruppens betänkande Reformerat pensionssystem (SOU 1994:20) och den uppgörelse som träffats inom arbetsgruppen mellan företrädare för de fyra regeringspartierna och socialdemokraterna.

Reformen syftar bl.a. till att skapa ett från andra socialförsäkringsgrenar avskilt inkomstrelaterat ålderspensionssystem. Vidare skall det reformerade systemet i högre grad än det nuvarande ges en försäkringsmässig karaktär samtidigt som de fördelningspolitiska inslagen tydliggörs.

I korthet innebär reformen följande. Pensionsrätten skall utgöra 18,5 % av pensionsgrundande inkomster upp till ett förmånstak. Motsvarande belopp skall betalas in till pensionssystemet i form av en ålderspensionsavgift. Huvuddelen av de inbetalade avgifterna används till att finansiera utgående pensioner inom ramen för ett fördelningsystem. Dagens s.k. 15 och 30-årsregler vid beräkningen av inkomstrelaterad pension ersätts med en livsinkomstprincip. Värdet av intjänad pensionsrätt inom fördelningssystemet skall ackumuleras successivt på ett individuellt konto.

Övergången till det reformerade pensionssystemet skall ske gradvis. Systemet skall träda i kraft den 1 januari 1996 men i vissa delar kommer reformen att ha betydelse för den enskilde redan under år 1995. Personer födda före år 1935 berörs i princip inte av det reformerade systemets regler. De som är födda under åren 1935 - 1953 får sin ålderspension beräknad delvis enligt det nya systemets regler, delvis enligt det nuvarande systemet. Det nya systemet får därvid successivt större betydelse. För personer födda år 1954 eller senare skall de nya reglerna tillämpas fullt ut.

Reformen innefattar också ett system för delning av intjänad pensionsrätt mellan makar (se prop. 1994/95:250 s. 129 f. och bet. 1993/94:SfU24 s. 25 f.). Makar som är födda år 1954 eller senare skall kunna dela pensionsrättigheter som framöver tjänas in inom det reformerade pensionssystemet.

Inriktningen är vidare att även makar som är födda under åren 1935 - 1953 enligt särskilda regler bör kunna dela pensionsrättigheter

intjänade inom det reformerade systemet. Delning skall vara frivillig och ske fortlöpande, år för år under tiden för äktenskapets bestånd så länge utträde ur systemet inte anmälts. Makarnas pensionsrättigheter läggs samman och delas på så sätt att vardera maken som pensionsrätt för året tillgodoförs i princip hälften. Anmälan om delning skall göras gemensamt av makarna och får till följd att delning börjar äga rum fr.o.m. året därefter. Anmälan om utträde kan göras ensidigt av en av makarna med verkan fr.o.m. året därefter.

Pensionsrättigheter intjänade före ikraftträdandet skall inte kunna delas. Ett fritt val för förfluten tid skulle enligt propositionen öppna möjligheter till oönskad spekulation med kostnadsökningar som följd.

Det är alltså enbart pensionsrättigheter inom det allmänna reformerade pensionssystemet som skall kunna delas renodlat mellan makar. Pensionsrätt inom ATP, tjänstepensioner, frivilliga individuella pensionsförsäkringar och rätt till pension på grund av pensionssparavtal skall således inte kunna delas. I propositionen framhålls dock att de principiella synpunkter som ligger bakom förslaget om delning av pensionsrätt inom det reformerade pensionssystemet delvis bör föras över på dessa andra former av pensionsrättigheter (s. 138 f.). Detta föreslås ske genom en ändring av reglerna i äktenskapsbalken om behandling av makars pensionsrättigheter vid bodelning på grund av äktenskapsskillnad.

Uppdraget

Riksdagen har genom beslutet den 8 juni 1994 godkänt även den inriktning för anpassning av äktenskapsbalkens bodelningsregler till principerna för det reformerade pensionssystem som föreslagits i prop. 1993/94:250. Riksdagsbeslutet innebär att frågan skall utredas med utgångspunkt från angivna riktlinjer. Utredaren skall utarbeta förslag till de ändringar i äktenskapsbalken som bedöms nödvändiga. Arbetet skall bedrivas med sikte på ikraftträdande den 1 januari 1996.

Följande riktlinjer skall ligga till grund för utredningsarbetet (jfr prop. 1993/94:250 s. 139 f. och bet. 1993/94:SfU24 s. 27f.)

Ett väsentligt syfte med den ändring som gjordes vid tillkomsten av äktenskapsbalken i reglerna om pensionsförsäkringars behandling vid bodelning var att åstadkomma likformighet med andra former av pensioner, dvs. folk- och tilläggspension samt tjänstepension. När nu reglerna för den allmänna pensioneringen avses bli ändrade och delning mellan makar får ske av pensionsrätt intjänad inom det reformerade ålderspensionssystemet, finns inte längre detta skäl att hålla frivilliga, individuella pensionsförsäkringar utanför bodelningen. Tvärtom finns anledning att ändra bestämmelserna just för att

åstadkomma en fortsatt parallellitet mellan olika pensionsformer. Samma synsätt bör anläggas på det individuella pensionssparandet.

Utredningsarbetet skall syfta till att utarbeta regler som innebär att rätt till pension på grund av frivillig, individuell pensionsförsäkring fortsättningsvis i regel skall ingå i bodelning efter äktenskapsskillnad, i huvudsak enligt de regler för pensionsförsäkringar som gällde före år 1988. Detsamma skall gälla för medel på pensionssparkonto enligt lagen (1993:931) om individuellt pensionssparande.

När det gäller övriga former av pensionsrättigheter skall förslag och tekniska lösningar utarbetas med inriktningen att rättigheterna framöver skall kunna beaktas vid en bodelning, om det med hänsyn till makarnas förhållanden i det enskilda fallet är uppenbart oskäligt att undanta rättigheterna från bodelningen. En sådan ordning skulle alltså kunna gälla för pensionsrättigheter inom det hittillsvarande allmänna pensionssystemet och inom tjänstepensionssystemet. Den skulle även, om det bedöms lämpligt, kunna ta sikte på det reformerade pensionssystemet för situationer där makarna inte har använt sig av delningsmöjligheten.

Utgångspunkten skall vara att sådana pensionsrättigheter som i regel inte ingår i bodelning endast i undantagsfall skall kunna beaktas mot en av makarnas vilja. Det bör kunna ske bara när fördelningen av makarnas respektive pensionsskydd sammantaget framstår som uppenbart orimlig, bl.a. med hänsyn till makarnas förhållanden under äktenskapet och de framtida möjligheterna att påverka pensionsskyddet.

Frågan om hur pensionsrättigheterna i praktiken skall påverka bodelningen skall undersökas närmare. I princip bör dessa rättigheter inverka endast på fördelningen av annan egendom. Pensionsrättigheterna som sådana bör alltså inte kunna föras över från en make till en annan. En sådan överföring torde för övrigt ofta inte gå att genomföra på grund av rättighetens utformning.

Lagutskottet har framhållit i ett yttrande till socialförsäkringsutskottet (1993/94:LUSy) att utredaren kommer att ställas inför lagtekniskt svårlösta problem, inte minst när det gäller sådana situationer där makarna inte har använt sig av det frivilliga delningssystemet. En annan fråga som kräver särskilda överväganden gäller hur pensionsrättigheterna skall värderas vid en bodelning.

Som lagutskottet också framhållit, med instämmande av socialförsäkringsutskottet, är det angeläget att framlagda förslag såvitt gäller äktenskapsbalken inte leder till att regelsystemet ytterligare kompliceras.

Utredaren skall i första hand behandla de frågor som angivits ovan. Utredaren skall dock även ta upp andra närliggande frågor i den utsträckning som behövs för att uppnå utredningsarbetets syfte.

Sålunda kan det bli nödvändigt att genomföra ändringar i andra regler i bl.a. äktenskapsbalken än de som berörts i dessa direktiv för att åstadkomma behövliga anpassningar av regelsystemet.

För utredaren gäller regeringens direktiv till samtliga kommittéer och särskilda utredare att pröva offentliga åtaganden (dir. 1994:23), att beakta EG-aspekter i utredningsverksamheten (dir. 1988:43) och att redovisa regionalpolitiska konsekvenser (dir. 1992:50). Vidare erinras om att utredaren bör analysera konsekvenserna av sina förslag ur ett jämställdhetsperspektiv (jfr prop. 1993/94: 147 s. 80). Uppdraget skall redovisas före den 1 februari 1995.

(Justitiedepartementet)

Socialdepartementet

Genomförandegruppen för pensionsreformen

1994-12-21

Utredningen om makars pensionsrättigheter vid bodelning

Angående delning av pensionsrätt för makar födda före år 1954, m.m.

Genomförandegruppen (S 1994:G) tillsattes genom regeringsbeslut den 23 juni 1994 och består av företrädare för de fem partier som står bakom överenskommelsen om en reformering av det allmänna ålderspensionssystemet enligt de riktlinjer som riksdagen godkänt (bet. 1993/94:SfU24 och rskr. 1993/94:439). Gruppen har i uppdrag att medverka i den fortsatta beredningen av pensionsreformen och att vårda den träffade överenskommelsen.

En av de frågor som tagits upp under gruppens hittillsvarande arbete rör delning av pensionsrätt mellan makar. Därvid har behandlats bl.a. spørsmålet om vilka åldersgrupper som bör omfattas av delningsinstitutet. I detta sammanhang har vi även diskuterat vissa frågor som ligger inom ramen för arbetet i utredningen (Ju 1994:07) om makars pensionsrättigheter vid bodelning. En del ståndpunkter som vi har intagit kan det finnas anledning att bringa till utredningens kännedom, för att de i möjligaste mån skall kunna bli beaktade under utredningens fortsatta arbete.

Som framgår av betänkandet *Reformerat pensionssystem* (SOU 1994:20) ansåg Pensionsarbetsgruppen att möjligheten att ansluta sig till det föreslagna systemet för delning av pensionsrätt borde förbehållas makar som båda är födda år 1954 eller senare. Skälen härtill återfinns huvudsakligen i det förhållandet att det anses vara tekniskt omöjligt att på ett rimligt sätt dela pensionsrätt inom det nuvarande ATP-systemet. Därmed utestängs från delningsmöjligheten personer som är födda år 1934 eller tidigare och som till följd av övergångsregleringen inom ålderspensioneringen även framöver kommer att helt omfattas av de nu gällande ålderspensionsreglerna.

Personer födda åren 1935 - 1953 kommer, på grund av den s.k. 20-delsinfasningen på övergångsregleringens område, att få sin ålderspension delvis beräknad enligt de nuvarande reglerna. I fall där en make

eller båda tillhör denna övergångsgeneration uppstår därför vissa särskilda problem vid en delning, eftersom endast ett visst antal 20-delar av makarnas pensionsrättigheter under ett år skulle kunna ingå i delningen. Pensionsarbetsgruppen menade att dessa problem skulle kunna lösas tekniskt. Lösningen skulle emellertid vara så tekniskt komplicerad och så svår att informera om på ett rättvisande sätt att Pensionsarbetsgruppen, bl.a. med hänsyn härtill, inte ansåg sig kunna förorda en lösning som skulle innebära att makar födda före år 1954 skulle omfattas av delningssystemet.

I propositionen (1993/94:250) om reformering av det allmänna pensionssystemet konstaterades, på av Pensionsarbetsgruppen anförda skäl, att det skulle bli komplicerat att tillåta delning i fall där en av eller båda makarna tillhör övergångsgenerationen. Inte desto mindre ansåg regeringen att det borde övervägas om inte också makar i dessa åldersklasser skulle kunna omfattas av delningssystemet. Huvudinriktningen borde därför vara att införa ett system för delning av pensionsrätt också för makar födda åren 1935 - 1953, under förutsättning att det inte skulle visa sig att ett sådant system skulle innebära betydande tekniska komplikationer.

Frågan om delning av pensionsrätt mellan makar i övergångsgenerationen har därefter beretts vidare inom ramen för arbetet i Genomförandegruppen.

Efter en närmare genomgång av frågan har Genomförandegruppen funnit starka skäl tala för att låta delningssystemet omfatta alla som till någon del kommer att få sin ålderspension beräknad enligt de reformerade reglerna. Samtidigt kan emellertid inte bortses från att en sådan lösning av olika skäl blir så tekniskt och administrativt komplicerad att den svårligen kan motiveras och förklaras närmare för dem som skulle beröras av den.

Genomförandegruppen har efter noggranna överväganden intagit den preliminära ståndpunkten att delningsinstitutet inte kommer att kunna stå öppet för gifta par där en av eller båda makarna tillhör övergångsgenerationen.

I den stora grupp makar som därmed skulle utestängas från delningsinstitutet återfinns många kvinnor som typiskt sett kan ha ett intresse av det ekonomiska tillskott på ålderdomen som en delning skulle kunna innebära för dem. Genomförandegruppens uppfattning är att dessa gruppers intresse av ett skydd mot att drabbas hårt ekonomiskt efter upplösning av ett långvarigt äktenskap på grund av äktenskapsskillnad i viss mån bör kunna tillgodoses genom ändamålsenliga regler inom ramen för bodelningsinstitutet.

Utredningen om makars pensionsrättigheter vid bodelning har enligt direktiven (Dir. 1994:56) i uppdrag bl.a. att utforma förslag och tekniska lösningar med inriktningen att pensionsrättigheter inom det

hittillsvarande allmänna pensionssystemet och inom tjänstepensionssystemet framöver skall kunna beaktas vid en bodelning, om det med hänsyn till makarnas förhållanden i det enskilda fallet är uppenbart oskäligt att undanta rättigheterna från bodelningen. I direktiven anges att en sådan ordning, om det bedöms lämpligt, skulle kunna ta sikte också på det reformerade pensionssystemet för situationer där makarna inte har använt sig av delningsmöjligheten.

Det valda uttryckssättet såvitt avser pensionsrättigheter inom det reformerade pensionssystemet kan leda tankarna till att all sådan pensionsrätt kan bli föremål för delning på frivillig väg. Så är emellertid inte fallet.

Genomförandegruppen vill fästa uppmärksamheten på att bara personer som är mycket unga när det reformerade pensionssystemet träder i kraft kommer att ha möjlighet att dela pensionsrätt under alla år som de tjänar in sådan rätt. Eftersom delning kan ske endast beträffande pensionsrätt inom det reformerade systemet som intjänas efter ikraftträdandet av pensionsreformen, dvs. år 1996 eller senare, kommer många av dem som kommer att få hela sin ålderspension beräknad enligt reformerade regler, dvs. personer födda år 1954 eller senare, att kunna dela pensionsrätt under bara en viss del av sin förvärvsaktiva tid. En person som är född år 1954 kommer sålunda — om förutsättningarna i övrigt är uppfyllda — att kunna dela pensionsrätt fr.o.m. 42-årsåret men inte för tid dessförinnan.

Genomförandegruppen vill alltså påtala att det föreligger ett allmänt behov av att i bodelningssammanhang ta hänsyn till pensionsrättigheter som har tjänats in under vid ikraftträdandet förfluten tid och som på grund av övergångsregleringens konstruktion kommer att registreras inom det reformerade pensionssystemet.

På grund av vårt preliminära ställningstagande att inte tillåta makar i övergångsgenerationen att dela pensionsrätt uppstår vidare ett allmänt behov av att vid en bodelning ta hänsyn till pensionsrättigheter som framöver kommer att tjänas in inom det reformerade systemet av personer födda åren 1935 - 1953 (och av personer som är yngre men som är gifta med någon som tillhör denna övergångsgeneration).

Härutöver kvarstår naturligtvis det i direktiven angivna behovet av att det genom en utvidgad jämningsregel vid bodelningen skall kunna tas i beaktande pensionsrätt i det nuvarande allmänna pensionssystemet (och pensionsrätt inom tjänstepensioneringen). Som en följd av övergångsregleringens utformning kommer de gällande reglerna inom den allmänna ålderspensioneringen att vara tillämpliga under lång tid framöver och till större eller mindre del fortsatt beröra även personer som nu är i förvärvsverksam ålder.

Den i direktiven särskilt nämnda frågan om det vid en bodelning jämningsvis skall kunna tas hänsyn till situationer där makar inte har

använt sig av delningsmöjligheten (fastän de har kunnat), liksom spörsmålet om rekvisiten för tillämpningen av en jämningsregel då skall vara strängare än eljest, anlägger Genomförandegruppen inga synpunkter på. För vår del har vi enbart velat fästa uppmärksamheten på att det under lång tid framöver kommer att finnas fall där makars pensionsrättigheter inom det allmänna pensionssystemet är av sådan art att de över huvud taget inte kan bli föremål för delning.

Stockholm som ovan

För Genomförandegruppen

Anna Hedborg

KUNGL. BIBL.

1995-02-15

STOCKHOLM

Statens offentliga utredningar 1995

Kronologisk förteckning

1. Ett renodlat näringsförbud. N.
 2. Arbetsföretag – En ny möjlighet för arbetslösa. A.
 3. Grön diesel – miljö- och hälsorisker. Fi.
 4. Långtidsutredningen 1995. Fi.
 5. Vårdens svåra val. S.
 6. Muskövarvets framtid. Fö.
 7. Obligatoriska arbetsplatskontakter för arbetslösa. A.
 8. Pensionsrättigheter och bodelning. Ju.
-

Kronologisk förteckning

1. Ett försök att mäta utvecklingen i Sverige 1990-1994
2. Arbetslöshet - en översikt över utvecklingen 1990-1994
3. Genus och jämställdhet i arbetslivet 1990-1994
4. En nationell jämställdhetsplan 1995-1999
5. Vårdens utveckling 1990-1994
6. Medicinens utveckling 1990-1994
7. Obligatoriska medicinska utbildningar 1990-1994
8. Hälsovetenskapernas utveckling 1990-1994

Statens offentliga utredningar 1995

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

Pensionsrättigheter och bodelning. [8]

Försvarsdepartementet

Muskövarvets framtid. [6]

Socialdepartementet

Vårdens svåra val. [5]

Finansdepartementet

Grön diesel – miljö- och hälsorisker. [3]

Långtidsutredningen 1995. [4]

Arbetsmarknadsdepartementet

Arbetsföretag – En ny möjlighet för arbetslösa. [2]

Obligatoriska arbetsplatskontakter för arbetslösa. [7]

Näringsdepartementet

Ett renodlat näringsförbud. [1]

Systematisk förteckning

Jugtskadedepartementet

Pensumskrifts- och bokförlägg. [2]

Försvärsdepartementet

Marknadsverksamhet. [5]

Socialdepartementet

Vårdens utvärdering. [1]

Finansdepartementet

Gränsöverskridande - miljö- och fiskeriförhållanden. [2]

Långsiktiga utvärderingar 1995. [4]

Arbetsmarknadsdepartementet

Arbetsförhållanden - En ny möjlighet för arbetsmarknaden. [2]

Olligatoriska arbetsförhållanden för arbetsmarknaden. [2]

Näringsdepartementet

En ny möjlighet för arbetsmarknaden. [1]